

HONFOGLALÁS KORI SÍROK SZEGED-ÖTHALMON*

1879. március 12-én a Tisza elpusztította Szeged városát. A „nagy víz” elvonulása után megindított munkálatok közt egy, a várost körülvevő védőgát felépítése volt a legfontosabb. A gátakhoz szükséges földtömeg egy részét az Öthalomról hordták el. Az Öthalomnak nevezett dombcsoport Szegedtől ÉNy-ra, mintegy 3 km-re fekszik. Tőle nyugatra halad el a Budapestet és Szegedet összekötő országút. (1. ábra) A dombcsoport természetes alakulat, 430 cm vastag löszrétege alatt találták az első alföldi paleolit leletet.¹

A földmunkákat ugyanazon év májusában kezdték el a Szegedhez legközelebb eső halom északi és keleti oldalán. (1. kép 1.) A régészeti leletek előkerüléséről a Magyar Nemzeti Múzeumot értesítették. A leletmentést Varázséji Gusztáv, a MNM Régiségtárának gyakornoka végezte el.² A földet 500 m hosszú és 60 m széles területről hordták el. A halom megbontott részén, őskori telepmaradványok mellett Varázséji mintegy 100 sírt figyelt meg, melyekből 42-t tudott feltárni. Az őskori és késő szarmata temetkezések közt 5 honfoglalás

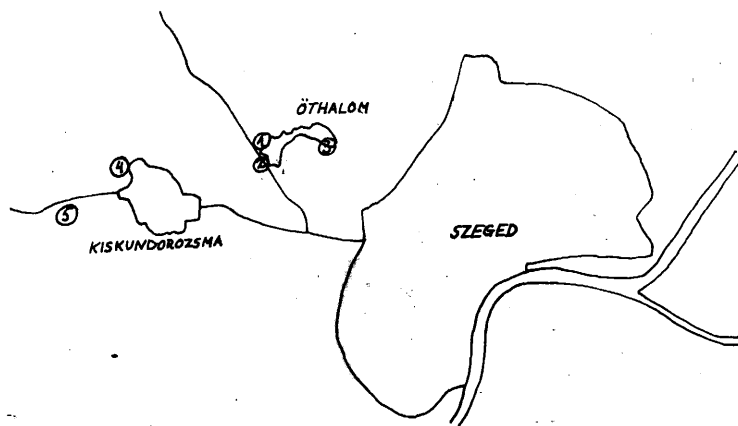

Abb. 1. ábra. Szeged. Öthalom

* Az 1966—67-ben, a Centre d'Études Supérieures de Civilisation Médiévale-ban (Poitiers) végzett munkám megkönnyítéséért M. E.—R. Labande-nak mondok köszönetet.

¹ Banner J.: Az első alföldi paleolit-lelet. *Dolg. (Szeged)* XII. 1936. 1—7.

² A leletek a Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek (l. 66/1879. 1—282. lelt. sz.). Az ásatás eredményeit Varázséji Gusztáv ismertette: A Szeged-öthalmi őstelep és temető. *Arch. Ért.* 1880. 323—336. Az embertani leletek kapcsán Lenhossék József közölte másodszer: A Szeged-öthalmi ásatásokról. Budapest, 1882. (továbbiakban: Lenhossék 1882). Sirleírásai zavarosak,

lás kori sírról tudunk. Mivel nem összefüggő csoportban kerültek elő, a temető minden bizonnyal feltáratlan. Kérdés, hogy a többi, melléklet nélküli sír közt volt e még magyar temetkezés. Ez azért is elképzelhető, mivel Varázséji elsősorban a lócsontok jelenléte alapján határozta meg korukat, s ennek alapján sorolt ide két melléklet nélküli, de lócsontos, kutyás sírt.

A sírok leírása³

1 (14/1879). sír M:1 m Az 1–5. sírookban ló⁴, és kutyacsontok⁵ voltak, ezek előkerülési helyét közelebbről nem ismerjük. Melléklet nélkül.

2 (18/1879). sír M:1,3 m. Ló- és kutyacsontok. Mellékletek: egy „*cseréptöredék*” és egy „*tégladarab*”. Mindkettő elveszett, egyéb adatunk nincs róluk.

s nem egyeznek a szemtanú Varázséji G. beszámolójával. Leletgyűjtéseibe XVI–XIX. századi patkókat és sarkantyúkat is belekevert (Dr. Temesvári Ferenc meghatározását és szíves segítségét ismét megköszönöm.), ezért a leletanyag szétválasztásánál az első közleményre támaszkodom. A földmunka avar sírokat is megbolygatott (Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1/1884. lelt. sz.). A budapesti és a szegedi múzeumba bekerült anyag a leleteknek csak egy része volt, a többi a munkások kezén elkallódott (I. MNM Adattár 312. Sz. V.). A késő szarmata sírokat Párducz Mihály közölte: Hunkori szarmata temető Szeged-Óthalmon. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1958–1959. 71–98. — Itt is megköszönöm Dr. Dienes István baráti engedélyét, hogy hozzájárult a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött anyag publikálásához, s annak lefényképezéséhez segítséget nyújtott.

³ A lelőhely tévesen szerepel a X–XI. századi leletkataszterben Székkutas helységnév alatt, I. Fehér G.—Éry K.—Kralovánszky A.—Szőke B.: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Régészeti Tanulmányok II. 1962. 72. (továbbiakban: kataszter). — Az alábbiakban a két ásatás sírjainak közös számozást adok, mellette zárójelben feltüntetve az eredeti sírszám és az előkerülési év. Varázséji közleményében a táblán néhány tárgy rajza látható. A tárgyleírásnál először a szóban forgó tárgy táblai számát adom, majd a jelen feldolgozáshoz készített fényképes tábla megfelelő számára hivatkozom. A Magyar Nemzeti Múzeumban levő anyagról Karáth József készített fényképfelvételeket. Fogadja érte köszönetemet.

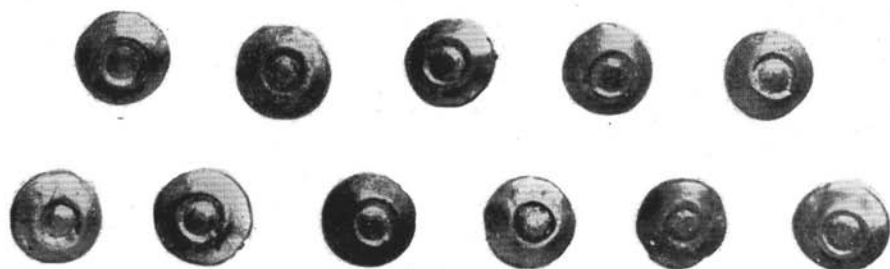
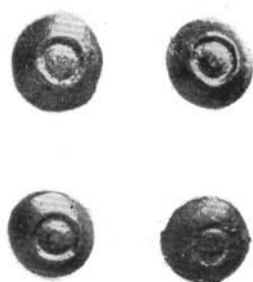
⁴ A honfoglalás kori lovastemetkezéseket és azok néhány kérdését szakdolgozatomban foglaltam össze (Bálint Cs.: Régészeti tanulmányok a honfoglalás kori lovastemetkezésekről. Budapest, 1966. Szakdolgozat az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetében). Értékelésüket a közeljövőben végzem el.

⁵ A X. századi sírookban talált kutya-temetkezések kérdése nem kidolgozott. Szőke Béla vadászkutyáknak tartja őket (Szőke B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok I. 1962. 15. — továbbiakban: Szőke 1962.), ami legalábbis nem minden esetben lehetett helytálló: a zalavári 154. sírban *vad*kutya vázát találták egy gyermekváz alatt (I. Dr. Á. Sós: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Arch Hung. XLII. t., 74.). A zalavári sírral bővebben foglalkozott Fehér Géza (Fehér G.: Zalavári ásatások. Arch. Ért. 1953. 46–47.). A források beszélnek arról, hogy a bolgárok és a magyarok ketté vágott kutyára, ill. farkasra esküdtek (hasonlóképpen a kunok is, I. Győrffy Gy.: Napkelet felfedezése. Budapest, 1966. 117. — továbbiakban: Győrffy 1966.). Ennek kapcsán Fehér G. — valószínűleg joggal — a zalavári templom területén elföldelt, gyöngyökkel díszített kutyafejet a magyarok és a szlávok szerződésük emlékének tartja. A szénrétegben talált kutya-koponya tehát ilyen áldozati szertartás nyoma, így a honfoglalás kori sírookban talált kutya-csontvázak mindenképpen másféle rendeltetéssel kerültek a föld alá.

Az alábbi X. századi sírookban figyeltek meg kutyacsontokat: Hódmezővásárhely—Kopáncs I. temető. 30. sírban az állatsontok az emberi lábaknál voltak (Párducz M.: Árpád-kori temető Hódmezővásárhely—Kopáncson. Dolg. (Szeged) XIX. 1943. 187. Az ásató szerint az állat fajtájának meghatározása nem bizonyos), Kóka (Frey I.: Kókai honfoglalás kori lovas sírok. Arch. Ért. 1906. 191), Nagyhalász—Kiszomborhegy: három sírban az emberi fejtől jobbra 20–30 cm távolságra voltak a kutyacsontok (Jósa A.: Honfoglalás kori emlékek Szabolcsban. Arch. Ért. 1914. 181. — továbbiakban: Jósa 1914.), Nagyhegyes—Mikélapos (kataszter 55.), Píliny-Leshegy 2. sír (Nyáry J.: A pilini Leshegyen talált csontvázokról. Arch. Közl. IX. 1873.

1-3

4-18

19

21

3 (39/1879). sír M:1 m. Ló- és kutyacsontok. Az embertani meghatározás szerint a csontváz 35 éves brachycephal férfihoz tartozott.⁶ *Mellékletek*: 15 db kerek, ezüst *pityke*. (Eredetileg 17 db került elő, a leltárkönyvbe már csak 16 db-ot jegyeztek be. Azóta még egy darab elkallódott.) Formára és minőségre nézve különböző minőségű öntvények. Felületük enyhén domború. Középen kiemelkedő mező, melyet aranyozott bemélyedés fog körbe. Valamennyi hátlapján 1 db szegecs. Méretek: átm.: 1,0–1,3 cm., m: 0,4–0,6 cm. (I. t. 4–18.) 2. 8 db ruhára varrott *ezüst szalag*. Valamennyi végén a felerősítésre szolgáló lyuk van. Az egyetlen megközelítőleg ép példány – feltehetőleg – külső széléhez közel két lyuk van egymás mellett, belső széle szakadozott szegélyű, míg a külső egyenes vonalúra kiképzett. Néhány szalagot a találatkor kiegyenesítettek. Méretek: a) átm.: 7,2×7,5 cm; sz.: 1,0–1,2 cm. b/h.: 2,8 cm; sz.: 1,5 cm c) h.: 5,2 cm; sz.: 1,0–1,3 cm. d) h.: az erős görbület miatt nem mérhető; sz.: 1,3 cm. e) h.: 7,0 cm sz.: 1,0 cm. f) h.: 4,5 cm; sz.: 1,1 cm. (II. t. 1–6, 8–9.) 3. Deltoid alakú vas *nyílhegy* felső részének töredéke. Közepén hosszában enyhén kiemelkedő borda húzódik. Méretek: mérhető h.: 2,6 cm, mérhető sz.: 2,1 cm. (I. t. 19.) 4. Hosszúkas, enyhén görbe henger alakú *vastöredék*, mely feltehetőleg az előbbi nyílhegy tuskéje volt. Felületén hosszanti irányban farostnyomok láthatók, a felső, szélesebbik vége töredékes. (lelt. száma nincsen. I. t. 20.) 5. Ismeretlen rendeltetésű *vastárgy*. Elveszett. Varázséji 5. sz. alapján nyílhegynek tűnik. Szerinte lándzsacsúcshoz, mely meghatározás szemelláthatólag téves az aránylag kis méret és az eltérő forma miatt.⁷ 6. Erősen elrozsdásodott, körte alakú vas *kengyelpár*. Csak az egyik rajza jelent meg a közleményben, a hasonló megtartás alapján azonosítottam párját a 66/1879. 273. lelt. számú darabbal. a) Négyszögletes fülén a függesztőszíj számára téglalap alakú nyílást készítettek. Szárai szimmetrikusan íveltek; talpa széles, borda nélküli. Három töredékben van meg, kissé hiányos állapotú. Méretek: sz.: 12,6 cm; fül sz.: 3,8 cm; talp sz.: 4,3 cm. b) Párja megnyúlt körte formájú, a villásszerű kengyeltípushoz áll közel. Csak a felső része és a talptöredék van meg. Négy-

19–22.), Székesfehérvár-Szabadság tér: három sírban kutya fogakat találtak (Rég. Füz. 19. 1966. 77.).

A sírokba tett kutyák esetében nem nehéz a ma élő „kutyahűség” gondolkörrel magyarázni e temetkezési szokást (pl.: Nagy J.: Bácsmezei mondák. Ethn. 1896. 181., Berze—Nagy J.: Baranyai magyar néphagyományok. Pécs, 1940. III. 238.) — A kutya kapcsolata az emberrel: I. László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944. 483. (továbbiakban: László 1944.) További párhuzamok: a jyrkáknál I. Hérodotosz, IV. 21. (vö. Györffy Gy.: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Budapest, 1958. 21. — továbbiakban: Györffy 1958.), csuvasoknál (vö. Munkácsi B.: Mutatványok csuvas népköltési gyűjteményemből. Ethn. 1908. 291.). kutyatemetkezés igen gyakori a Volga-menti normann—szláv temetkezésekben: E.Г. Андреева: Фауна Ярославского Поволжья по костным остаткам из курганных погребений X-X вв. Ярославское Поволжье, ред. А. П. Смирнов. Москва, 1963. 93. A kutyanak Belső-Ázsiában betegség elhárító ereje is van, I. D. Zélénine: Le culte des idoles en Sibérie. Paris, 1952. 44–45. A kutya szerepe Szibéria ÉK-i lakóinál: M. A. Czaplicka: Aboriginal Siberia. A Study in Social Anthropology. Oxford, 1914. 149, 152, 155, stb. Mandzsú-tunguz népeknél: V. I. Cincius: Manchutunguz Data on the Word „Horse”. Central Asiatic Journal, X. 1965. 155–156. 19. j. A mongoloknál: J. R. Krueger: The *Altan Saba*. (The Golden Vessel). A Mongolian Lamaist Burial Manual. Monumenta Serica, XXIV. 1965. 249. Tibetben: R. B. Ekvall: The Role of the Dog in Tibetan Nomadic Society. Central Asiatic Journal, VIII. 1963. 163. 173. Nem tudtam hozzájutni: В.Мюллер: Значение собаки в митологических верованиях. Древности, 1876. c. tanulmányhoz.

⁶ Lenhossék 1882. 32. — Lenhossék többi embertani meghatározását nem ismertetjük, mert a sírokkal való azonosítás bizonytalan.

⁷ A honfoglalás kori lándzsákról Kovács László készít tanulmányt. Az öthalmi lándzsával kapcsolatos tájékoztatást köszönöm.

szögletes füléből egy darab letörött, a szíjbújtató nyílás keskeny téglalap alakú. Egyenes szárai hegyesszögben nyílnak szét. Talpa széles, enyhén ívelt. Méretek: mérhető h.: 10,7 cm; mérhető sz.: 10,8 cm; talptörődék h.: 8,2 cm; talptörődék sz.: 2,7 cm. (III. t. 1–2.) 7. Valószínűleg e sírhoz tartozott még több *ruhapánt dísz* is, melyeket a temető leleteivel együtt őriznek. 3 db ezüst lemeztörődék, és bronz szalag, törödékes állapotban. (I. t. 1–3.)

4 (40/1879). *sír* Az emberi-, ló- és kutyacsontok 1 m mélyen feküdtek. Mellékletek: 1. *Kengyelpár*. Rajzuk nem szerepel a közleményben, Varázséji leírásában az előző kengyelpártól való eltérésüket hangsúlyozza. Ennek alapján a 66/1879. 266–267. lelt. számú kengyelekkel azonosítottam. a) Trapézalakú vállas kengyel, kissé aszimmetrikus kiképzésű. (A III. táblán a hátsó oldala látható.) A kengyel egyik válla magasabb, és talpa a másik irányban kifelé öblösödve ível. Füle négyszögletes, szárai téglalap-metszetűek. Méretek: h.: 17,0 cm; sz.: 12,2 cm; talp sz.: 2,7 cm; fül sz.: 4,1 cm. (III. t. 4.) b) A másik példány azonos típusú. Bal szára és a talpa hiányzik. Méretek: mérhető sz.: 12,8 cm. (III. t. 5.) 2. *Csikózabla* egymásba kapcsolt szájvasa és egy oldalkarikája, törödékes állapotban. Méretek: a zabltagok mérhető h.: 5,8 cm, ill. 9,9 cm. (IV. t. 6.)

5 (41/1879). *sír* 1,3 m mélyen volt az ember váza, mellette ló és kutya csontjait bontották ki. Mellékletek: 1. Jó minőségű ezüsből készült, nyitott végű *lemezkarperec*. Végei enyhén lekerekítettek, keresztmetszete téglalap alakú. Méretek: átm.: 6,7×6,5 cm; pánt sz.: 0,8 cm; vast.: 0,3 cm; súlya: 36,7 g. (IV. t. 1.) 2. Ismeretlen rendeltetésű *vastárgy*, melyet Varázséji hibásan lándzsa-csúcsnak határozott meg. Hosszúakás, henger alakú. Teste a felső harmadnál négy lapos élt alkot, melyek téglalap keresztmetszetű hegyes csúcsban találkoznak. Tompa végénél nyakszerű bevágás látható. Varázséji elgondolása hibás, mivel tárgyunk enyhén görbült alakja, tompa, köpü nélküli vége ellentmond, hogy lándzsaként használták volna. Bartha A. véleménye szerint csontfaragó eszköz volt.⁸ (IV. t. 2.) 3. *Kengyelpár*. Rajzuk nem jelent meg a közleményben, leírásuknál Varázséji a 3 (39/1879). sírban talált kengyelek formájához hasonlítja. Ennek alapján egyikük a 66/1879. 253. lelt. számú kengyellel azonosítható. Párja elveszett. A megmaradt példánynak csak a fül-része és talptörödéke maradt meg. Eredetileg körte alakú kengyel volt. Függeszőfüle téglalap alakú, ívelt szárú. A talptörödéken hosszanti irányban húzódó borda figyelhető meg. Méretek: mérhető talp sz.: 3,2 cm. (IV. t. 3.) 4. A közleményben említett *zabla* rajzát nem ismerjük, a tárgy elveszett. Esetleg ennek törödéke a Dienes I. által zablátörödékeknek meghatározott kis vasdarab. (III. t. 3.) 5. (Erősen elrozsdásodott, téglalap alakú vas *hevedercsat*. Pecekje hiányzik. Méretek: h.: 6,5 cm; sz.: 5,6 cm; vast.: 1,3 cm. (IV. t. 4.)

Varázséji közléséből nem derül ki, melyik sírhoz tartozott a 66/1879. 174. lelt. számú öntött ezüst *csat*. Felületét bemélyített indák díszítik, melyek alapja aranyozott. A minta a felső részen két elnyúlt félkörből indul ki, majd a csat hosszában haladva kettéválk, és az alsó harmadnál ívelten szétnyílván véget ér. Az inda felső kinyílásánál két kisebb szár nyúlik ki; a nagyobb szárok közti térben hasonlóképpen. Ez utóbbi részbe nyúlik bele két egyenes vonalban haladó inda, mely a csat alsó, háromszög alakúra kiképzett végét két oldalról

⁸ Bartha A.: Honfoglaláskori kovácsmesterségünkről. Történeti Szemle I. 1958. 317. A tárgy technikai elemzését és a fémvizsgálat előtti fényképét l. Fuchs E.—Nándori Gy.: Honfoglaláskori vas kéziszerszám metallográfiai vizsgálata. Uott, 328–330., 1. ábra.

1

3

2

4

5

6

fogja közre. Az íly módon kialakult egyenlőszárú háromszöghöz hasonlítható területet egy erősen bemélyített, négyes levél formájú, szabálytalan alakzat tölti ki. A csat felső részéből két csukló emelkedett ki, egyikük letörött. A fel-erősítésre a hátlapon három, elkalapált végű aklaszeg szolgált, ezek egyikén bronz ellenző lemezke van. Kettétörött. Méretek: h.: (a szalagfűl nélkül) 3,0 cm; sz.: 1,5 cm; vast.: (az aklaszeggel együtt) 0,5 cm. (I. t. 21.)

A sírletekkel együtt őrzött, bizonytalan hovatartozású tárgyak: 1. *Vas karika* erősen elrozsdásodott töredékei. 5 db. (V. t. 4–8.) 2. *Vas csat* töredékei, pecekkel. 3 db. (V. t. 1–3.) 3. Lant alakú *csiholóvas* két töredéke. Majdnem egész felületét textilmaradványok borítják. Méretek: mérhető h.: 4,5 cm; sz.: 1,0 cm. (V. t. 9–10.) 4. Ismeretlen rendeltetésű *vastárgy*, hosszúkás alakú. Esetleg nyílcsúcs tuskéje volt. Méretek: mérhető h.: 6,0 cm; sz.: 1,1 cm. (V. t. 13.) 5. Ismeretlen rendeltetésű *vastöredék*. 2 db. V. t. 11–12.)

Valószínűleg újkori eredetűek a VI. t. 8–11. alatt látható, ismeretlen rendeltetésű tárgyak. Varázséji közleményében nem esik szó róluk. Az Óthalomról származó sírletekkel együtt beletárolt más, újkori tárgyakkal együtt kerülhettek a régészeti leletek közé.

1950 májusában ismét sírokra bukkantak az Óthalomon. Sajnos a legújabbban megtalált temetkezésekről sem áll rendelkezésünkre hiteles dokumentáció. A leletek katonai építkezések során láttak napvilágot, így a leletmentést végző Bálint Alajos semmilyen mérőeszközt vagy fényképezőgépet nem használhatott. Előfordult, hogy az előző napon kiasott sír helyét másnapra betonnal kiöntötték és beépítették, ezért a sírok egymástól való távolságát sem ismerjük. A 13 feltárt sír közül nyolcraól készülhetett feljegyzés. A meglevő jegyzetek a napi munka befejeztével, utólag készültek.

Az 1950-ben kibontott sírok az Óthalom nyugati, az országút mellett fekvő dombjáról származnak.⁹ (1. kép 2.) Az ásatóval folytatott megbeszélés alapján úgy látszik, hogy a második ásatás az 1879-ben megbontott temető újabb sírjait hozta felszínre. Noha Varázséji és Lenhossék a „Szegedhez legközelebb eső”, „első” dombról beszélnek, térképük alapján a helyszín csakis az országút melletti *első* dombbal azonosítható. Itt van a Lenhossék térképén látható dűllőút, mely Kiskundorozsma és nyugat felé vezet, s nem utolsó sorban a „Szatymazra vezető út” is. Következésként 1950-ben a temető déli részéből tártak fel sírokat, maga a temető Ny–K-i irányban húzódhatott.

A két temetőrészlet egymáshoz való viszonyát ma sem tisztázhatjuk megnyugtatóan, mivel nem végezhetünk tájékozódó helyszíni szemlét. Az Óthalom ma már erősen lekopott. Igen hosszú ideig homokbányának, téglaverőnek használták. Bálint A. leletmentő ásatását kb. 20×10 méteres területen, közvetlenül az országút mellett vezette. Igen részletes szintvonalas térképen azonosítottuk a két leletmentés helyét: az 1879-es földmunkák az országút mellett elterülő első nagy halmot bontották meg, míg a második temetőrészlet ugyanezen dombnak kisebb, önálló kiemelkedésén terült el. (Könnyen tévútra vezethet Móra Ferenc ásatási beszámolója az 1917-ben az Óthalomon végzett kutatásairól.¹⁰ Irodalmi hangvételű jelentésében megtévesztő lehet azon megjegyzése, hogy az ásatását Domonkos András földjén kezdte meg, akinek – úgymond – földjén Móra szerint a lovas magyar sírokat találták. Móra F. háromnapos próbaása-

⁹ A közölt térkép fentemlített okok miatt csak tájékoztató vázlat. — A második ásatás leleteit a szegedi Móra Ferenc Múzeumban őrzik 53.455.1—26. lelt. sz. alatt. A fényképfelvételek elkészítését Keszei Péter baráti segítségének köszönöm.

¹⁰ Feljegyzése a szegedi Móra Ferenc Múzeum leltárkönyvében az 1917. esztendőnél.

1

12 148

2

3

4

tása eredmény nélkül zárult. – A Csongrád megyei telekkönyvi hivatalban megállapítottam, hogy Domonkos András földjének helyrajzi száma 44 131 volt. A parcella 1946-ig a Domonkos-család birtokában volt. Ez a föld az Őthalom másik, keleti végében volt, (l. 1. kép 3. szám) Móra F. ásatása ezért volt eredménytelen.

Az Őthalom középső dombcsoportját soha nem kutatták át. A halmon valószínűleg nagy középkori temető is helyet kapott: az 1879-es leletmentés alkalmával több XI–XIII. századi pénzt gyűjtöttek össze.¹¹

6 (1/1950). *sír* Bolygatott, melléklet nélküli *sír*. Ny–K-i irányban feküdt benne a csontváz. A halottat hátára fektetve nyújtóztatták ki, karjait a test hosszában helyezték el.

7 (2/1950). *sír* Melléklete nem volt. Ny–K-i irányítású *sír*. A halott helyzete az előbbivel azonos volt.

8 (3/1950). *sír* Ny–K-i irányban, kinyújtott helyzetű emberi csontváz feküdt benne. Sírjában nem találtak mellékletet.

9 (4/1950). *sír* Ny–K-i irányítású sírban kb. 1 m mélyen hátán fekvő férfi csontváz, karjai a test mellett voltak. A sírgödör alsó harmadát megbolygaták. A lókoponya eredetileg a halott jobb alsó lábszára mellett, annak külső oldalán feküdt. A ló lábcsontjai közül kettőt a lókoponya mellett találtak, a másik kettőt az emberi lábfejek között feküdt. Mellékletek: 1. A medence jobb oldalán került elő I. Berengár (888–924) itáliai uralkodó jó minőségű ezüstből vert *dénárja*. (A restaurálás alkalmával egy kis darab letört belőle.)

Abb. 2. a–b ábra. I. Berengár dénára (9. *sír*)

A pénzt 1,5–2 mm vastag, lekerekített téglalap hegyű eszközzel az előlap felől négy helyen átyukasztották. E művelet alkalmával a pénzt aránylag puha anyagra helyezhették, mert a hátlapon a lyukak környéke magasan kitüremlik. Példányunkat Gedai István meghatározása szerint¹² Milánóban, I. Berengár uralkodásának első periódusa alatt verték (888–915 között). Mérete: átm.: 2,1×2,2 cm. (2. kép a–b). 2. Az alsó lábszárak közt és a jobb combcsonton tegez vasalásai voltak, néhány töredéke a bokacsontok tájáról került elő. Némelyik darabon megmaradt a rögzítő szegecs. Mérete: a hosszanti merevítő pántlemezek jelenlegi szélessége: 1,1–1,3 cm. 23 db. (VI. t. 5.) 3. A csontból

¹¹ Varázséji 1880. 335–336. jegyzet.

¹² Szíves segítségéért itt fejezem ki köszönetem.

1

2

3

4-8

9-10

11

12

13

faragott *tegezfedő* mintegy fél töredéke a jobb medence alatt volt. Állati bordacsontból készítettek, felülete gondosan megmunkált. Felszíne lesimított, a tegez szájának külső oldala felé eső része ívesen hajlik. Hátlapja irdalt. Méretek: mérhető h.: 6,4 cm; sz.: 2,3 cm; vast.: 0,3 cm. (VI. t. 4.) 4. A *csontlemezes íjat* a halott lábain keresztbe fektették. Csak három lemeze maradt meg. A markolatmerévítő a bal felső lábszáron haránt irányban feküdt. Igen jó állapotú, szélein az irdalás nyomai látszanak. Méretek: h.: 17 cm; sz.: 2,8 cm; vast.: 0,8 cm. – Az íj alsó karját borító enyhén ívelő csontlemezek a jobb bokacsontoknál feküdtek. Az ideg befogására szolgáló bevágások ellipszis alakúak. Az egyik lemez alsó részén irdalás látható. Méretek: h.: 22,2 cm ill. 21,8 cm; sz.: (az alsó, kiszélesedő végnél mérve): 2,6 cm ill. 2,55 cm; vast.: 0,3 cm. (VI. t. 1–3.) 5. A tegezben 2 db vas *nyílcsúcs* volt, a két felső lábszár közül kerültek elő. A két nyilat a sír tengelyére merőlegesen, hegyükkel kifelé (azaz jobbra és balra) helyezték el. Csak az egyik darabnak ismerjük formáját, a másik példánynak mindössze néhány töredéke van meg. Formáját illetően a Sebestyén-féle „E” típushoz áll közel, annak egy megnyúltabb változata.¹³ Hampel szerint e nyílfajtákat vadászaton használták, Sebestyén lehetségesnek tartja, hogy pl. kifeszített zsinórokat lőtték el vele.¹⁴ Méretek: jelenlegi h.: 5,8 cm; sz.: 2,7 cm; tüske atm.: 0,7 cm. (VII. t. 1–2.) 6. *Vas karika* 3 db töredéke került elő a bal bokacsonttól kb. 50 cm-re É-ra. Mivel a lócsontok egy része is e tájon fordult elő, arra gondolhatunk, hogy a vastöredékek egy hevedercsat maradványai. (VIII. t. 3.)

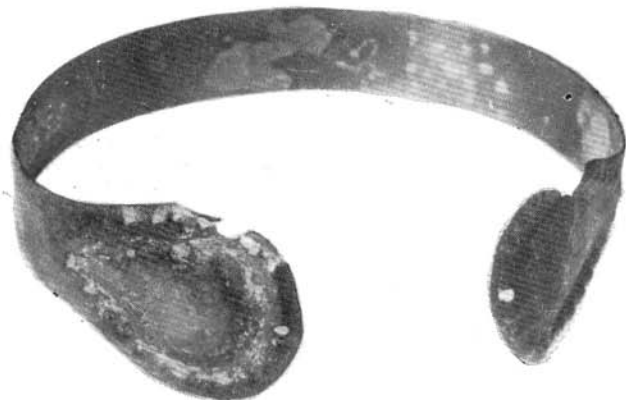

Abb. 3. ábra. A 10. sírban talált pántkarperec

10 (5/1950). *sír* Mintegy 1,2 m mélyen Ny–K-i irányban, nyújtott helyzetben fekvő női csontváz, karjai a test hosszában kinyújtva. A sír kissé bolygatott. Mellékletek: 1. A bal halántékcsontról igen vékony, kerek metszetű ezüst *hajkarika* kis töredéke. A karikára 1 db sötétszürke színű, bikonikus *pasztagyöngyöt* fűztek. (VII. t. 4.) 2. Az egyik nyakcsigolyán átfúrt *kauri kagylót* találtak. (VII. t. 5.) 3. A bal kulcscsontnál nyitott, öntött bronz *pánt-*

¹³ Cs. Sebestyén K.: A magyarok íja és nyila. Dolg. (Szeged) VIII. 1932. 194. 12. ábra. (továbbiakban: Sebestyén 1932.).

¹⁴ Hampel J.: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest, 1907. 38., Sebestyén i. m. 199.

1-3

4-5

6

7

8

9

10

11

gyűrű feküdt. Végei egymásra hajlanak, külső felületén kiemelkedő borda fut körbe. Méretek: átm.: $1,8 \times 2,0$ cm; sz.: 0,5 cm. (VII. t. 6.) 4. A bal alsókaron kiszélesedő végű, nyitott, rosszezüstből készült *pántkarperec* nyugodott. Végei egymással szemben álló ponton átfurtak. A kiszélesedést poncolt díszítés hangsúlyozza. A poncolást tompa végű, kb. 1 mm átmérőjű poncolóvassal készítették, a hátoldalról kifelé ütögetve. Az elnyúlt csepp alakú poncolt rész belső területét ma már alig látható aranyozás díszítette. Az arany nyomai legjobban a ponc-sor mellett húzódo bemélyedésben maradtak meg. Ezt az árkolást az előlap felől, tompa végű eszközzel állították elő. Méretek: átm.: $8,0 \times 7,1$ cm; sz.: 1,4 cm. (5. kép) – Több apró töredék a mellkas jobb oldalán levő földből került elő: 5. Öntött bronz *ruhadíszveret* töredéke, belső részén feltehetőleg szív alakú bemélyedés volt. Ebben aranyozás nyomai figyelhetők meg. Hátlapja sima. Méretek: átm.: $1,5 \times 1,1$ cm. (VII. t. 7.) 6. *Kétrészes csüngő* felső tagjának töredéke. Öntött bronzból készült. Pereménél kör alakú bemélyedés van, aranyozás nyomai láthatók. Hátlapja sima. Méretek: átm.: $1,3 \times 1,0$ cm. (VII. t. 8.) 7. 2 db bronz *lemezke*, ruhadísz veretek felerősítésére szolgáltak. Az egyik a szegecs számára készített lyuk, a másikon a rögzítő szegecs maradt meg. Méretek: átm.: $0,6 \times 0,8$ cm; ill. $0,9 \times 0,6$ cm. (VII. t. 9.) 8. Nyitott végű, ovális keresztmetszetű öntött bronz *gyűrű* kis töredéke. Méretek: mérhető h.: 1,1 cm; vast.: 0,3 cm. (VII. t. 10.) 9. Ismeretlen rendeltetésű *vastöredék*. Kovácsolt vasból készült, háromszög keresztmetszetű, egyik vége felé elkeskenyedik. Kettétörött. Méretek: h.: 3,3 cm; sz.: 0,4 cm. (VII. t. 11.) 10. 14 db meghatározhatatlan *bronz- és vastöredék*.

11 (6/1950). *sír*. Kb. 1 m mélyen Ny–K-i irányban fekvő bolygatott női sír. Bal alsókarja a medencére hajtva, jobb karja a koponyához emelve. Az állkapcsa bolygatás folytán a bal bordacsontokra csúszott. Mellékletek: 1. A bal csukló táján öntött bronz *karperec*et találtak. Kerek keresztmetszetű, nyitott végű, végei függőleges és ferde rovátkolással díszítettek. Méretek: átm.: $6,5 \times 6,8$ cm; vast.: 0,3 cm. (VIII. t. 1.) 2. A jobb alsókaron a csukló táján a csontokon *bronz patinanyomok* voltak, feltehetőleg karperec nyomai.

12 (7/1950). *sír* Erősen bolygatott, kb. 1,6 m mélyen fekvő DNy–ÉK-i irányítású női sír. A csontváz nyújtott helyzetű, a karok a test hosszában feküdtek. Nem tudni, hogy a bolygatás okozta-e, hogy a bal combcsont a jobb felső combcsontot keresztelte; a halott lábait esetleg egymással keresztben helyezték el? Melléklete: A sír földjéből került elő egy kerek metszetű bronz *hajkarika* töredéke. Méretek: átm.: 2,0 cm; vast.: 0,2 cm. (VII. t. 12.)

13 (8/1950). *sír* Kb. 1,2 m mélyen nyújtott helyzetben fekvő, mintegy 160 cm hosszú férficsontváz. A sír tájolása DNy–ÉK-i volt. A bolygatatlan sírban mellékletet nem találtak.

14 (9/1950). *sír* Kb. 1,3 m mélyen Ny–K-i irányban fekvő, kinyújtott helyzetű csontváz. A lábfejekon lókoponya volt, mely részben a bokacsontokra és részben az alsó lábszárcsontokra hajlott rá. Közvetlenül a lókoponya alatt 2 db lólábsontot találtak. A másik két lólábsontot az emberi bal alsó lábcsontok külső oldalán bontották ki, egyikük arra majdnem merőlegesen, a másik lólábsont pedig hasonlóképpen a sírban keresztben feküdt. Mellékletek: 1. A mellkas közepéről került elő 2 db öntött bronz rozettás *ruhadísz*. Felszínük erősen domború, közepén sima mező gömbölyödik ki. Ezt gazdagon aranyozott tojás-minta keretezi. Peremük sima. Felerősítésükre a hátlapon levő két visszakalapált végű aklaszeg szolgált. Méretek: átm.: 1,5 cm, ill. 1,4 cm; m: 0,45 cm, ill. 0,5 cm (IX. t. 1–2.) 2. A jobb medence mellett egyenes, egyélű

1

3

2

4

5

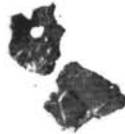
6

7

8

9

10

11

12

14

13

vaskés feküdt. Fa markolatát két szegecs rögzítette. A kés formája és mérete a honfoglalás kori leletek közt nem általános, rendeltetésük feltehetőleg nem hétköznapi volt. (Hasonló, csont nyélborítású kést találtunk Maroslele–Temetőben végzett leletmentésünkön.¹⁵) Kettétörött. Méretek: h.: 10,7 cm + 7,1 cm; sz.: 1,8 cm (IX. t. 3.) 3. Szintén a medencén találták az erősen elrozsdásodott *csíbolóvasat*, mellette pedig egy nagy méretű *kovakövet*. Méretek: h.: 4,8 cm; sz.: 2,9 cm; vast.: 1,2 cm; ill. 3,8×3,2×1,7 cm (IX. t. 7–8.) 4. A jobb könyökcsont fölött 3 db igen töredékes állapotú levélalakú vas *nyílcsúcs* volt. Méretek: (csak egy darab mérhető): h.: 3,5 cm; sz.: 1,9 cm. (X. t. 4–6.) 5. A nyílcsúcsok környékén 18 db kisebb *vastöredéket* szedtek össze. Nyilvánvalóan a nyílcsúcsok és a tegez töredékei voltak. 6. A jobb bokacsontnál és a bal alsólábszár külső oldalán vas *kengyelpár* töredékeit találták. Erősen elrozsdásodott voltuk miatt eredeti alakjuk nehezen állapítható meg. Valószínűleg négyszög alakú füleik voltak, a kengyelek talpát pedig bordásra képezték ki. (VI. t. 6–7.)

A 15 (10/1950)., és a 16 (11/1950). sírokról nincsen adatunk, mivel ezeket földmunkák alkalmával dúlták szét. Mindkettő Ny–K-i irányban feküdt, és feltehetőleg nem volt mellékletük.

17 (12/1950). sír Kb. 0,8 m mélyen bukkantak egy 10–12 év körüli gyermek erősen feldúlt, Ny–K-i irányítású sírjára. A csontváznak csak a felső része maradt meg, az alsó állkapocs a bordákra csúszott. Melléklete: A bal alsókaron kerek keresztmetszetű öntött bronz *karperec* töredékei voltak. A karperecen aranyozás nyomai látszanak. Méretek: mérhető h.: 5,3 cm; átm.: 0,3 cm. (VII. t. 13.)

18 (13/1950). sír Kb. 1,2 m mélyen, Ny–K-i irányban hátán fekvő női csontváz. Karjait a test hosszában kinyújtották. Mellékletek: 1. A halánték-csontok mellett egy-egy öntött bronz *fürtdíszes függő*. A felső ívet az alsótól egy-egy díszes gyűrű választja el. A felső ív erősen ívelt, a kerek, beakasztásra szolgáló lyukba kampós véggel kapcsolódik. Alsó ívének belső karéján félhold alakú dísz ül, melynek végei gömbökben végződnek. Az alsó karéjról fürtdísz csüng le. Ez az ékszerfajta a Kárpát-medencében igen ritka típus.¹⁶ Hasonló, gyengébb kivitelű fülbevalót ismerünk a Székesfehérvár-demkóhegyi 36. sírból.¹⁷ Méretek: h.: 4,6 cm; felső ív h.: 2,0 cm; alsó ív h.: 1,4 cm; fürtdísz h.: 1,2 cm; sz.: 2,6 cm. (X. t. 1–2.) 2. A nyak körül *gyöngysort* találtak. a) A nyakék nagyrészt „S” alakú díszből állt. A díszeket bronz lemezből sodorták. Az átlag 1 cm széles bronz szalagokat ellentétes irányban, kétszeresen felcsavarták. Ily módon két, mintegy 0,3 cm átmérőjű nyílással ellátott hengeres testet nyertek, melyet valószínűleg két szárra felfüggesztve viseltek a nyak körül. Némelyik bronz lemezke erősen rossz állapotú. 13 db. Méretek: h.: 1,8 cm; 1,8 cm; 1,7 cm; 2,3 cm; 2,7 cm; 1,7 cm; 1,9 cm; 1,5 cm; 1,3 cm; 1,7 cm; 1,7 cm; 1,6 cm; 1,5 cm. (X. t. 3–16.) b) 4 db *pasztagyöngy*: 1. négy körrel tagolt felszínű, felülete kopott. A négy bemélyedésben piros berakás nyomai láthatók. Mérete: átm.: 1,15 cm. 2. szintén gyenge megtartású, a gyöngy felületén cikcakk irányban körbefutó bevágásban piros színű berakás volt, körülötte fehér és kék pettyek. Mérete: átm.: 0,9 cm. 3. az előbbivel azonos típusú. Valamennyi színes berakása kiesett. Mérete: átm.: 0,9 cm. 4. erősen bemélyített vonallal három részre tagolt felszínű gyöngyszem. Berakása kiesett. Mérete: 0,9 cm. c) 1 db átfúrt *kauri*

¹⁵ A temető anyaga a szegedi Móra Ferenc Múzeumban van.

¹⁶ Szőke 1962. 49–50.

¹⁷ K. Bakay: Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der Fürstlichen Residenz. Alba Regia, VI–VII. 1966. XXX. t. 1.

kegyelő. (X. t. 17–21.) 3. A jobb és a bal alsókaron egy-egy öntött bronz karperec volt. Kerek keresztmetszetű, végei elhegyesednek, belső oldalukon erősen kopottak. Az egyik kettétörött, az ép példány felülete pedig megrongálódott. Méretek: átm.: 6,5×6,7 cm, ill. 6,5×5,8 cm; vast.: 0,4 cm. (VIII. t. 2–3.) 4. A jobb válltól kb. 10 cm távolságban 1 db levél alakú vas nyílcsúcs bukkant elő. Töredékes állapotú. Méretek: h.: 6 cm, sz.: 2,1 cm. (VII. t. 14.)

Az előkerült sírok értékelését nehezíti, hogy a két ásatás egy valószínűleg nagyobb kiterjedésű temető egymástól távolieső részeit tárta fel. Így jóllehet ugyanazon temetkezési helyről van szó, a halottaknak a nemzetségben elfoglalt különböző rangja, a sírok megásásának kora eltérő lehet. Hasonló, csoportos temetőket ismerünk Hódmezővásárhely-Kopáncsról,¹⁸ Kenézről,¹⁹ Szentlászlóról,²⁰ Tiszaeszlar-Bashalomról,²¹ tehát társadalmi hovatartozástól és országrésztől függetlenül. Az öthalmi sírmellékletek azonos társadalmi réteghez tartoznak. Még a melléklettel ellátott férfiak is csak a legszükségesebbeket kapták a másvilági útra; a nyerges, íjas mellékleteken kívül mindössze néhány ruhadíszük volt (3, 5, 9, 14. sírok). A nők is pusztán néhány szerény ékszert viseltek (10, 11, 12, 18. sírok). A két temetőrész közti különbségre utal, hogy a második csoportban 13 sír közül kettőben volt lócsontos temetkezés, míg az 1–5. síroknál valamennyi esetben. Érdekes megfigyelni, hogy a 9. sírba fektetett idős férfi nem kapott lószerszámot. A tegezére tett két nyílveendő, csontlemezekkel borított íja és a nyugati kalandokra utaló milánói veretű érem azt mutatják, hogy családjának egykor megbecsült, katonáskodó tagja volt. A család vezetését valószínűleg a nyergével, tűz- és szerszámkésziségével eltemetett férfi gyakorolhatta, kinek rangjára a három nyílveendő és a lóáldozat figyelmeztet. (14. sír.) A 18. sírban fekvő középkorú nő a felesége lehetett, ki mellé gyermekét helyezhették. (17. sír.) Ezt az asszonyt valamilyen oknál fogva különös gonddal óvták a rontástól: sírjába nyilat is raktak. Női sírokban ritkán találnak nyílcsúcsot (pl. Hódmezővásárhely-Nagysziget „m” sír,²² Koroncó-Bábota.²³) Előfordulásuk a vas körüli babonákkal,²⁴ vagy a tárgy hegyes voltával magyarázható, mint a gonoszt távoltartó eszköz.²⁵

Említésre méltó, hogy az első ásatás alkalmával talált egyetlen övcsaton kívül több övveretről nem tudunk, ami a kibontott férfisírok alacsony társadalmi rangjára mutat.²⁶ A melléklet nélküli sírok viszonylag nagy száma mellett erre utalnak a köznépre jellemző öntött bronz karperecek is (11, 17. sírok).

¹⁸ Dr. Párducz Mihály szíves tájékoztatása szerint a közölt temetőtől (l. 5. j.) kb. 20 méterre egy másik X–XI. századi temetőt tárt fel. A leleteket dr. Dienes István készíti elő közlésre.

¹⁹ Jóna 1914., Fettich N.: Adatok a honfoglaláskor archeológiájához. Arch. Ért. 1931. 78–102. A két temető egymáshoz való viszonyát l. Dienes I.: Honfoglalás kori tarsolyainkról. Folia Arch. XVI. 1964. 83–87. Ugyanitt szól a közel egymás mellett levő temetők kérdéséről.

²⁰ Széll M.: XI. századi temetők Szentés környékén. Folia Arch. III–IV. 1941. 235. 2. kép.

²¹ I. Dienes: Un cimetière de Hongrois conquérants à Bashalom. Acta Arch. Hung. 7. 1956. Rég. Füz. 11. 1959. 55.

²² MNM Adattár 207. H. III. Dr. Gazdapusztai Gyula engedélyét a dokumentációba való betekintésre itt köszönöm meg.

²³ László Gy.: A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. Arch. Hung. XXVII. 1943. 7.

²⁴ A magyarság néprajza. Budapest, é. n. IV. 348–362.

²⁵ László 1944. 254–255.

²⁶ A honfoglaló magyarok öveire vonatkozó irodalmat l. Dienes I.: A karancslapújtői honfoglalás kori öv és mordvinföldi hasonmása, Arch. Ért. 1964. 18–39.

1-2

4-6

7

8

Az 5. sír öntött ezüst karperece, valamint a 10. sír lemezkarperece és a 3. sírban talált ruhaszalag-díszek az eddigi megállapítások szerint a középréteg viselőjéhez tartoznak.²⁷

Honfoglalás kori régészetünk finomabb időrendi kérdései még nem megnyugtatóan tisztázottak. A korábbi egyszerűsítő képletben ma már túlhaladtunk, miszerint a magas technikai kivitelű tárgyak állnak közel a honfoglalás időpontjához, míg a X. század vége felé haladva a tárgyak minősége csökken. Egy-egy sírlelet esetében azonban ma is csak a X. század első vagy második felébe való sorolást vehetjük bizonyosnak. A szegényes, hajkarikás mellékletű sírokat sokszor könnyen keltezik az államalapítás korára, s így tulajdonképpen nem ismerjük a honfoglalást követő évtizedekből a köznép temetkezéseit. A magyarhomorogi köznépi temető kifejezetten késői periódusából Dienes István díszes mellkorongról ad jelentést.²⁸ (Néhány sírt eredményező leletmentés másutt ugyanezt a leletegyüttest a X. század első felére kelteznék.) A Kolozsvár-Zápolya utcai temető 11. sírját a temetés után legfeljebb 80–100 évvel kirabolták,²⁹ s akkor nyilván használták is a benne talált tárgyakat. László Gyula keltezését alapul véve ez a XI. század elején történhetett! (Így találhatunk pl. övvereteket egy „sírrabló” mellékleteként, aki akár 40–50 évvel később halt meg a veretes öv igazi tulajdonosánál.) Tudjuk, hogy Vazul fia Levente életében és halálában egyaránt pogány volt, és pogányként is temették el³⁰ – a XI. század első felében. Várhatóan pompás mellékletekkel teli sírját ma jóval korábbra kelteznénk.

Ennyi figyelmeztető után felelősségteli az Óthalmon feltárt temetőrész használati korának meghatározása. Ehhez az alábbi támpontjaink vannak: 1. A leletanyagból hiányzik a köznépre jellemző „S” végű hajkarika, mely 970 körül jelenik meg a Kárpát-medencében.³¹ 2. A 18. sír fűrdíszes csüngője Magyarországon igen ritka típus. Használatát a X. század második felére keltezik.³² 3. A 4. sírban talált vállas kengyelhez hasonlók a X. század második felében, utolsó harmadában fordulnak elő, nyilván az államalapítás körüli hadseregbeli változások kapcsán. Érdemes még megjegyezni, hogy a többi sírban (3, 5, 14. sírok) talált kengyelek a korábbi, körtealakú típushoz tartoznak. 4. I. Berengár pénze (9. sír) uralkodásának első szakaszából való. A sírban idős férfi nyugodott, aki nyilván évtizedekkel korábban jutott valamelyik kaland során a milánói pénzhez. E körülmény is a X. század közepére utal, s mint az alábbiakban felvetjük, a nyugati pénzek nagy része egyéb szempontok alapján is erre mutat.

A leletanyag tanúsítja, nem köznépi temetkezés nyomaira bukkantak az Óthalmon. Jellegében nem különbözik az innen 700 méterre Kiskundorozsma-Gépállomáson feltárt temető anyagától.³³ Szintén Kiskundorozsmáról szablyakardot³⁴ ismerünk, (a lelőhelyeket lásd 1. kép 4–5.) melyet valószínűleg a Dorozsma-nem egyik embere viselt.³⁵ Talán nem tévedünk, ha arra gondolunk,

²⁷ Szőke 1962. 26.

²⁸ Rég. Füzet. 19. 1966. 66.

²⁹ László Gy.: A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár, 1943. 16.

³⁰ SRH. I. 344.

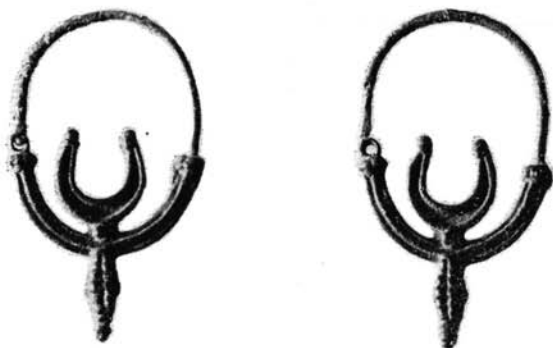
³¹ Kralovánszky A.: Adatok az ún. s-végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. Arch. Ért. 1957. 182–183.

³² Szőke 1962. 49–50.

³³ A leletek a szegedi Móra Ferenc Múzeumban vannak.

³⁴ Bálint A.: Kiskundorozsma-Vöröshomok dűlői leletek. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1963. 91–99.

³⁵ K. Bakay: Archaeologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. Acta Arch. Hung. 19. 1967. 163. (továbbiakban: Bakay 1967.).

1-2

3-16

17-21

hogy az Őthalomra 950–970 körül a Dorozsma nemzetség egy alacsony rangú, „szegény szabad” családja temetkezett.^{35/a}

Az Őthalmon talált I. Berengár – dénár kapcsán az alábbi gondolatokat szeretném fűzni a X. századi pénzleteinkről és a kalandozó hadjáratokról kialakult nézetekhez. A honfoglalás kori sírokból előkerült arab (4. kép), bi-

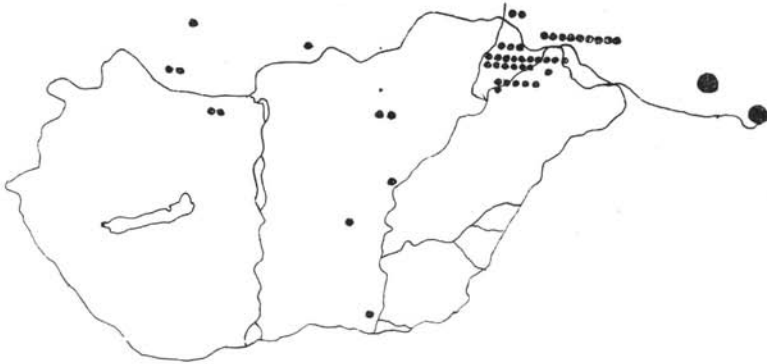

Abb. 4. ábra. A honfoglalás kori dirhem leletek

zánci (5. kép), és nyugati érmek (6. kép) területi elhelyezkedése más-más képet mutat.³⁶ Valóban a veretési helyüknek megfelelő égtáj felé sűrűsödnek, de ez nem minden esetben az érintett vidékek kereskedelmi érdeklődésével magyarázható.³⁷ Belső pénzforgalomról sem lehet szó, hiszen – elenyésző kivétellel – valamennyi pénz díszként szerepel.³⁸ Az arab dirhemek a bal mellkason Eger-Répástető,³⁹ Kenézlő 45. sír)⁴⁰ a bal medencén (Kenézlő 14. sír),⁴¹ a bal bordák közt

^{35a} Lektorai véleményében Dienes István elveti a Dorozsma-nemzetséggel való kapcsolat lehetőségét, s a Bor-Kalán nemzetségre, vagy a Szeged melletti Tarján helynév egykori lakosaira gondol. — A Bor-Kalán nemnek e tájon nem volt birtoka (l. Győrffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest, 1963. 885.). A Tarján helynév (első említése a XVIII. századból!) a Szegedről Hódmezővásárhely felé vezető út mellett van (l. Inczeffi G.: Csongrád megye nyugati részének földrajzi nevei. A szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve. 1960. I. 58.), (Szeged e határát ma Tarjántelepnek hívják), így Győrffy térképén is tévesen szerepel északon, a Csongrádra menő út mentén. A Dorozsma nemre a fent említettek kivül a lelőhelynek a mai Kiskundorozsma közvetlen szomszédsága, és a vidéknek a királyi birtokhoz való tartozása alapján gondoltam. Ez utóbbiról más helyen szeretnék szólni.

³⁶ A térképeken a pénzleteket darabszám-szerűen tüntettem fel. Több darab előkerülése esetén a balról jobbra haladó sorban az első pont felel meg a lelet földrajzi helyének.

³⁷ Kralovánszky A.: A papi honfoglaláskori temető. Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, III. 1960. 34–36. (továbbiakban: Kralovánszky, 1960.) — Bakay K. érvelése teljesen helytálló. (Bakay 1967. 171. 80. j.)

³⁸ Másként látja László Gy.: A magyar pénzverés kezdeteiről. Századok, 1963. 383–386. (a továbbiakban: László 1963.) — A kenézlői vászonba göngyölt pénzek a bal kéznél voltak és nem a tarsolyban, mert az a jobb derékon feküdt. (L. Jósza 1914. 322.) A németovári öntőminta dirhemutánzata is félhold alakú csüngővel, fülbevalóval: *ékszerekkel* van együtt.

³⁹ Szabó J. Gy.: Honfoglaláskori sírok Eger-Répástetőn. Egeri Múzeum Évkönyve, III. 1964. 108.

⁴⁰ Fettich 1931. 95.

⁴¹ Jósza 1914. 322.

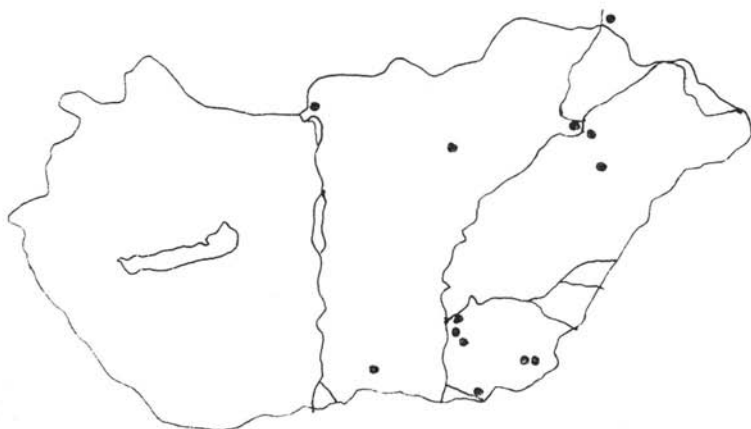

Abb. 5. ábra. X. századi bizánci pénzek lelőhelyei

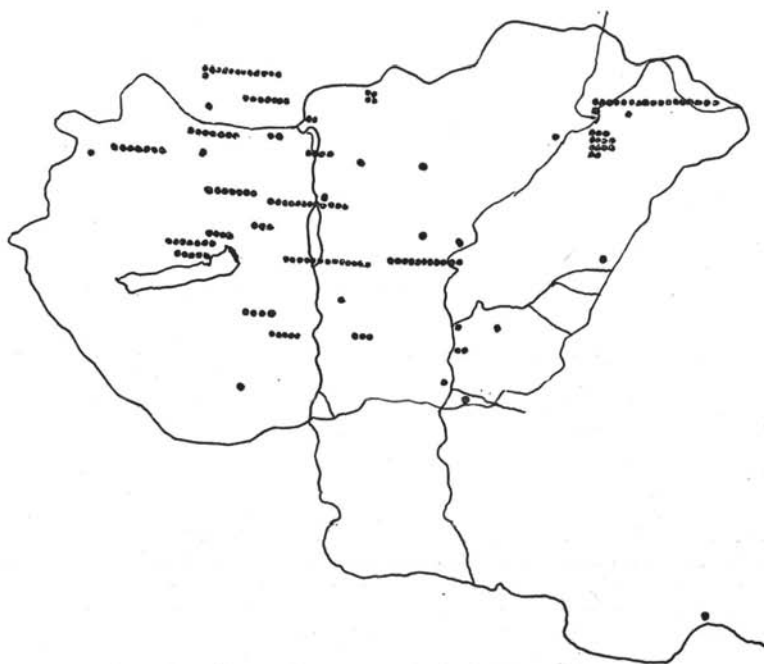

Abb. 6. ábra. Nyugati érmek X. századi sírokban

(Pap 7. sír),⁴² a nyakban (Perse-Bórszeg),⁴³ vagy a test hosszában haladó sorban (Kisdobra-Ligahalom 7. sír)⁴⁴ voltak. A *bizánci* solidusok közül csak a Szentes-borbásföldi (a jobb mellen),⁴⁵ Szob-kiserdei (a nyakban),⁴⁶ és Orosháza-Pusztai I. tanya 3. sír (a nyakban)⁴⁷ előkerülési helyét ismerem. A *nyugati* pénzek lószerszámot díszítettek (Bátorkeszi-Papajtó 5. sír,⁴⁸ Kenézlő 11. sír⁴⁹), a bal medencén, a bal bordán és a bal kulcscsontnál találták (Halimba-Cseres 775, 859, 917. sírok⁵⁰), vagy pedig a fej alól (Kenézlő 37. sír⁵¹), a nyak tájáról (Mindszent-Koszorúsdűlő 3. sír⁵²), a bal mellről (Nagykőrös-Feketedűlő 1. sír,⁵³ Orosháza-Nagy A. tanya 2. sír,⁵⁴ Piliny-Leshegy 2. sír⁵⁵) kerültek elő. Néha a deréktájra varrták fel őket, (Tiszaeszlár-Bashalom I. temető 13. sír,⁵⁶ Szeged-Óthalom 9. sír). A felsorolt esetekből kiviláglik, hogy a két lószerszámdísz kivételével az arab, bizánci és nyugati pénzeket általában a ruházatra erősítve, legtöbbször a baloldalon viselték. Ha valaki csere vagy vásárlás útján hozzájutott néhány pénzdarabhoz, ezt nem az áruforgalom szükségére ösztönözte, hanem a viselet szépítésének vágya. Népünknel sem lehetett másként a helyzet, mint amit Ibn Ruszta a bolgárokról ír: „... vagyonuk nem pénzben van... a mohamedánoktól a fehér kerek dirhemet megveszik.”⁵⁷ Tehát az arab kereskedőktől pénzeket is szereztek, ill. keresték is azokat, jóllehet gazdasági életükben a pénz értékmérő funkcióját nem ismerték. – Következőként kétségbe kell vonni a X. századi Magyarországon a belső pénzforgalom meglétét. A magyar társadalom és gazdaság fejlettségi foka a X. század első két harmadában nem igényelhette a pénzt mint értékmérőt. Kezdetben még korai pénzverésünk sem a *belső* áruforgalom igényén alapult.⁵⁸ Az egykorú csehországi, lengyelországi vagy németországi több száz darabot tartalmazó kincsleletekkel szemben a Magyarországról ismert X. századi pénzek csekély száma sem tanúskodhat valódi forgalomról (234 darabból⁵⁹ 49 db arab, 14 db bizánci és 171 db nyugati érem).

⁴² Kralovánszky 1960. 30.

⁴³ Szőke 1962. 58.

⁴⁴ Dókus Gy.: Árpádkori sírleletek Zemplén vármegyében. Arch. Ért. 1900. 58.

⁴⁵ Szabó J. Győző szíves szóbeli közlése.

⁴⁶ Bakay Kornél szíves szóbeli közlése.

⁴⁷ Dienes I.: A honfoglaló magyarok. Orosháza története és néprajza, szerk. Nagy Gy. Orosháza, 1965. I. 150. — továbbiakban: Dienes 1965.

⁴⁸ Z. Liptáková: Dve pohrebiská z X. storocia na juhozápadnom Slovensku. Studijné zvesti AU SAV. 14. 1964. 243. 4. kép. — továbbiakban: Liptáková 1964.

⁴⁹ Jóna 1914. 315.

⁵⁰ Gy. Török: Die Bewohner von Halimba im 10 und. 11. Jahrhundert. Arch. Hung. XXXIX. 1962. 143—144.

⁵¹ Fettich 1931. 89.

⁵² Csallány G.: Újabb honfoglaláskori leletek Szentes környékéről. Folia Arch. III—IV. 1941. 189.

⁵³ Dienes I.: Honfoglaló magyarok sírjai Nagykovácsán. Arch. Ért. 1960. 178.

⁵⁴ Dienes 1965. 142. 2. ábra.

⁵⁵ Nyáry 1873. 22.

⁵⁶ Dienes 1956. 249.

⁵⁷ Györfly 1958. 56.

⁵⁸ Molnár E.: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. Budapest, 1949. 202. Huszár Lajos szóbeli közléséből tudom, hogy szerinte hazánkban rendszeres pénzforgalomról csak a XI. század végétől, a XII. század elejétől kezdve beszélhetünk.

⁵⁹ A népvándorlás kori sírok pénzmellékleteivel Huszár L. foglalkozott: Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donaubecken. Acta Arch. Hung. 5. 1954. 61—109. — Adatgyűjtésembe az azóta előkerült leleteket is felvettem: Aldebrő—Mocsáros (Rég. Füz. 9. 1958. 38.), Bátorkeszi—Papajtó 5. sír (Vojčice, Csehszlovákia. vö. Liptáková 1964. 243—244.), Eger—Répatető (Szabó J. Gy. 1964.), Jánoshalma—Kisráta (Tm.

Véleményem szerint csak a dirhemek kerülhettek hazánkba kereskedelmi tevékenység révén. A huszti⁶⁰ és a máramarosi⁶¹ lelethez hasonló kincsek hiánya az ország belsejében tagadhatatlanul mutatja, hogy a X. század első felében az arab kereskedők útja csak a magyarok határvidékén vezethetett. A Felső-Tisza vidékén lakók könnyebben juthattak a keleti árukhoz. Ezekben a sírleletekben több arab pénz is előfordul, míg az ország más tájain csak 1–2 darab jutott egy-egy sírba. A Kisalföldön, a Tisza mentén szórványosan fel-felbukkanó dirhemek a felső-tiszaival talán rokon népesség *azonos kereskedelmi érdeklődésére* utalnak. A régészeti anyagban feltűnő hasonlatosságok ethnikai csoportokra mutatnak⁶² és nem kereskedelmi útvonalra. Alátámasztja ezt, hogy a Szabolcstól legtávolabbra eső valamennyi példány korai verésű (Szeged-Királyhalma: 906.; Szomód-Bocskahegy: 907.; Galgóc: 918–919. év). A keletnyugati kereskedelem főútjára egyébként is a Mainz–Prága–Krakkó–Kijev közt haladó út volt.⁶³ Társadalmi hovatartozásukat figyelve, a dirhem-mellékletes sírok a törökös vezetőréteg *egy részéhez* állnak közel, köznépi temetőben csak Persén és Papon fordulnak elő. A 17 sírlelet közül 11 nyerges temetkezés volt, melyek közt 6 esetben a halottnak lovat is áldoztak fel (Eger-Répástető, Eger-Almagyar, Galgóc, Karos, Kenézlő, 14, 45. sírok, Kisdobra, Sárospatak-Baksahomok 1, 2 sírok, Szeged-Királyhalom, Szomód-Bocskahegy). 3 sírban volt szablya (Eger-Répástető, Kenézlő 14. sír, Sárospatak 1. sír), 4 sírban pedig tarsoly-lemez (Bodrogvécs, Galgóc, Kenézlő 14. sír, Szolnok-Strázsahalom).

Az arab pénzek forgalma 960 körül szűnik meg,⁶⁴ ez azonban csak részben állhat kapcsolatban az önálló magyar pénzverés megindulásával. Lengyelországban még a XI. századból is találtak dirhemeket,⁶⁵ amikor ott már megvolt a saját verésű pénz. Ugy gondolom, Magyarországon a dirhem-forgalom megszűnésének egyik oka az, hogy az újonnan kiépülő kemény hatalmi rendszer nem kedvezett az átmenő kereskedelemnek. A dirhemek áramlása a 950-es évektől Európa-szerte visszahúzódik,⁶⁶ ami hihetőleg a szamanida hatalom csök-

19/1936. lelt. sz.), Oroszáza (Dienes 1965.), Pap (Kralovánszky 1960.), Perse—Bozítapuszta (Prše, Csehszlovákia, vö. Szőke 1962. 58.), Rétközberencs—Paramdomb (Arch. Ért. 1958. 207.), Sárospatak—Baksahomok (TM. 59. 1—8. A.), Szered—Mácsadi dombok 8/55., 12/55. sírok (Sered, Csehszlovákia, vö. Szőke 1962. 17.), Szob—Kiserdő (Rég. Füz. 18. 1965. 53.), Tiszaeszlár—Bashalom, II. temető (J. Nemeskéri A. Kralovánszky—L. Harsányi: Trephined Skulls from the Tenth Century. Acta Arch. Hung. 17. 1965. 355. Dienes 1959. 149.), Veszvény (Rég. Füz. XI. 53.).

⁶⁰ Hampel 1907. 228—229.

⁶¹ Göhl O.: Éremleletek. Num. Közl. XIII. 1914. 21. — Értékűkhöz hozzávetőleges tájékozódásként érdemes felidézünk, hogy Ibn Khordadbeh korában Bizáncban egy rabszolga kb. 200 dirhembe került, vö. Bibliotheca Geographorum Arabicorum. Ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1889. Brill. XXIII. 7.

⁶² Dienes I.: Honfoglaló magyarok. Bóna I.—Dienes I.—Éri I.—Kalicz N.: A kisvárdai vár története. Kisvárdai, 1961. 134., Kralovánszky 1960. 36. — A népi kapcsolat feltételezését elfogadhatónak tartom, a kabarokkal való azonosításról egy bővebb dolgozatban szólok.

⁶³ T. J. Arne: Les relations de la Suède et de l'Orient pendant l'âge des Vikings. Le Mans, 1910. 2., H. Arbman: Une route commerciale pendant les X. et les XI. siècles. Slavia Antiqua, I. 1948. 438., R. Jakimovicz: Kilka uwag nad relacja o slowianach Ibrahima ibn Jakuba. uott. 458., A. Czapkiewicz—T. Lewicki S.—Nosek—M. O. Czapkiewicz: Skarb dirhemów arabskich z Cechowa. Biblioteka Archeologiczna, 10. 1957. 263., E. Stattler: Kontakty handlowe ludności wczesnopolskiej z krajami arabskimi we wczesnym sredniowieczu. Slavia Antiqua, XIII. 1966. 250—251. kép. — továbbiakban: Stattler 1966.

⁶⁴ László 1944. 121—122.

⁶⁵ Stattler 1966. 225. A cikket Bakay Kornél baráti fordításából ismerem.

⁶⁶ M. Stenberger: Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit. Stockholm, I. 356., Stattler 1966. 268.

kenésével, a kazár állam katonai vereségével, valamint a keleti ezüstválságban leli magyarázatát.⁶⁷

A bizánci érme területi elterjedése világosan körvonalazható. Néhány kivételtől eltekintve a keleti országrészben csoportosulnak. A sírok zöme a X. század második feléből való. A főként gyermeksírokból ismert kereszttek⁶⁸ nagy része szintén e tájon figyelhető meg. A solidusok elterjedésére kézenfekvő magyarázatul kínálkozik a görög egyház térítő tevékenysége,⁶⁹ amint ezt a kereszttek esetében így is vélik.⁷⁰ Hasonlóképpen a bizánci érmekeket is inkább e folyamattal hoznám kapcsolatba, mint a keletrómai birodalom ellen intézett kiszámú támadás zsákmányaival. E lehetőség mellett szólni, hogy majdnem kizárólag köznépi temetőkből ismertek,⁷¹ és legtöbbször csak egy-egy példány fordul elő. (Kivétel Kunágota ? db, Tokaj 2 db, Jánoshalma-Kisráta 2 db.) Ellene pedig az mond, hogy Erdélyből, Hierotheos patriarka, „Turkia püspökének” tevékenységi területéről egyetlen pénzt⁷² vagy keresztet sem ismerünk. A rendszeres régészeti kutatás hiánya miatt azonban az erdélyi leletekben jelentkező negatívumot nem szabad érvként felhasználni.

Ha fentebb nem tévedtünk abban, hogy a dirhemek, solidusok kereskedelmi, ill. egyházi tevékenység révén kerültek a Kárpát-medencébe, akkor a 60. éven át Európába indított kalandozó hadjáratok tárgyi bizonyítékaként kizárólag a honfoglalók sírjaiból napvilágra került *nyugati* pénzek állnak a rendelkezésünkre.⁷³ Ezzel szemben a források gyakorta nagy mennyiségű zsákmányt

⁶⁷ László 1963. 386., Stattler 1966. 268—269.

⁶⁸ Csallány 1941. 189.

⁶⁹ A bizánci egyház magyarországi szerepére l. Moravcsik Gy.: Görögnyelvű monostorok Szent István korában. Szent István Emlékkönyv, szerk. Serédi J. Budapest, 1938. (Továbbiakban: SzIE) I. 389—422. és Györffy Gy.: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. MTA II. Oszt. Közl. II. 1952. 325—362.

⁷⁰ Z. Váňa: Slované a Madari ve svetle archeologických nálezu X. a XII. století. Sl. A. II. 1954. 60. — A kereszt jelenléte még nem jelenti okvetlenül viselőjének keresztény voltát (l. László Gy.: Adatok az avarok műpar ó-keresztény kapcsolataihoz. Budapest, 1935.). A bezdédi tarsolylemezen látható keresztalakú díszítés a vallási szimbólum (Moravcsik Gy.: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. SzIE. I. 211—212.) mellett lehet nemzeti jelvény vagy egyszerű térkitöltő dísz is (Dienes 1962. 142.). A X. században az első magyarországi hit-térítőkre meglepő vallási rugalmassággal találkozottak (l. 5000 vezető ember megkeresztelkedése Wolfgang első útja alkalmával, vö. Csóka J. L.: A magyarok és a kereszténység Géza fejedelem korában. SzIE. I. 281.), bár maga Piligrim is kételkedett a felvett hit mélységében (A. Hauck: Kirchengeschichte Deutschlands. III. Berlin, 1952. 174. 4—5. j. továbbiakban: Hauck 1952.). A nomád népek vallásilag általában közömbösek, könnyen befolyásolhatók voltak a nagy világvallások befogadására (gondoljunk a kazár uralkodórétegnek a zsidó vallásra való áttérésére, a kazár kaganátus tarka vallási viszonyaira. Hasonlókat tapasztalt a mongol udvarnál Plano Carpini és Rubruk is.). Ezzel szemben az ősi hitvilág szívósan él tovább (legutóbb: B. Szőke: Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns. Studia Slavica, II. 1956. 119—155. és irodalom.). Géza fejedelem közismert mondásához hasonló a votjikká lett tatár gondolkodása; amikor a votják Inmarhoz, a tatár Allahhoz és az orosz Boghoz imádkozik: „Ha az egyik isten nem ad jó termést, majd ad a másik!” vö. Krohn Gy.: A finnugor népek pogány istentisztelete. Budapest, 1908. 42. l. j.

⁷¹ Szőke 1962. 56. — Adatgyűjtéséből kimaradt a kunágotai és a jánoshalmi lelet, melyek inkább a vezető-, ill. középréteghez tartoznak.

⁷² Kralovanszky 1960. 36.

⁷³ A különböző beszerzési módra figyelmeztet az is, hogy a három pénzfajta soha nem jelentkezik egy sírleletben. — A Közép-, Kelet-, Észak-Európa és elsősorban Oroszország területéről előkerült X—XI. századi francia és itáliai pénzleletekkel foglalkozik V. M. Potin. A magyarországi pénzleletekről alanyit mond, hogy azok jellegük és összetételük alapján különböznek az oroszoktól. Az oroszföldről ismert francia és itáliai pénzeket kereskedelmi kapcsolatokkal magyarázza (mindössze 15 ill. 16 darab éremről van szó). Sajnos a dolgozat nem részletezi, hogy ezek hol kerültek elő, és hogy mely nyugati uralkodók pénzei jutottak el

emlegetnek: 907-ben a bolgárok adót fizettek a magyaroknak.⁷⁴ Az Annales Alamannici szerint 909-ben végtelen számú ember- és állatszákmmánnyal tértek haza,⁷⁵ egy évvel későbbi portyájukról szintén értékes vonulatak hazájukba.⁷⁶ Ugyanezt tudjuk a 911-es hadjáratról is.⁷⁷ A 919-es szászországi támadás végtelen mennyiségű prédát és mindkét nemből való foglyot vitt el.⁷⁸ A Szászországra kivetett 924-es békében rendes évi adóként fémtárgyakat adtak a magyaroknak, mint ezt Henrik 933-as beszédében maga mondja.⁷⁹ Ugyanezen év márciusában Páviát az mentette meg a további pusztulástól, hogy 8 véka ezüstöt adtak az ostromló magyaroknak.⁸⁰ 926-ban Verdun-ból foglyok elvételét jegyezte fel a krónikás.⁸¹ Aventinus írja, hogy 926 körül „Liutard vercellei püspököt, aki a leggazdagabb volt az összes püspökök között, s aki II. Károly császárnak volt egykor kancellárja, amikor óriási kincseivel együtt futásban keresett menedéket, magyarokba ütközött, azok megölik és birtokukba veszik kincseit.”⁸² 927-ben Arnulf fizetett adót a béke fejében.⁸³ 934-ben Kézai szerint Bizáncban „... aranyat, gyöngyöket, drágaköveket, számtalan foglyot és töménytelen lábasjóságot raboltak össze.”⁸⁴ 937-ben Montecassino-ból füstölőt, gyertyatartót, oltárterítőt, szőnyegeket, ruhát, ezüst poharakat hoztak el.⁸⁵ 954-ben Worms-ban arany- és ezüsttárgyak jutottak a kezeikbe.⁸⁶ Alighanem a sokszor tekintélyes terhet jelentő zsákmány okozta, hogy a már hazafelé tartó csapatokat könnyebben megszorongathatta a helyi lakosság.⁸⁷ – Ebből a jelen-

orosz területre. Ez azért is lényeges lenne számunkra, mert I. Berengár és Provencei Hugó verette pénzek nagyobb aránya esetén arra gondolhatnánk, hogy ezek magyar közvetítéssel jutottak tovább kelet felé. L. В.М. Потин: Французские и итальянские монеты из кладов X-X вв. на территории СССР. СА. 1963. 61-74.

⁷⁴ Helinandus monachus, A. 907.: „Ungari Bulgarios tributarios faciunt,” vö. Gombos A.: Catalogus fontium historiae Hungaricae. Budapest, 1937. II. 1127. (Továbbiakban Gombos 1937.)

⁷⁵ Ann. Alamannici, A. 909.: „Ungari in Alamanniam et cum innumerabili preda hominum animaliumque reversi sunt.” MGH SS. I. 54.

⁷⁶ Ann. Alamannici, A. 910.: (Ungari) „... cum preda regressi sunt.” uott.

⁷⁷ Ann. Prumienses, A. 911.: „Ungari item totam orientalem Franciam devastantes nec non partem Galliae que citra Renum est cum preda magna sine damno ad propria sunt reversi.” MGH SS. XV. 1292.

⁷⁸ Ann. Corbeienses, A. 919.: „Ungarii Saxoniam crudeliter vastabant et cum infinita praeda et maxima captivitate utriusque sexus ad proprias reversi sunt terras.” MGH SS. III. 4.

⁷⁹ Widukind I. XXXVIII. SRG in usum scholarum, 55. — továbbiakban: Widukind.

⁸⁰ Flodoard: Annales, A. 924. MGH SS. III. 373.

⁸¹ Polypt. Viridunense: „... gens Hungarorum homines extra oppida repertos aut neci dedit aut captivitati destinavit.” MGH SS. IV. 38.

⁸² Aventinus: Bajor évkönyvek. Vö. Györffy 1958. 200.

⁸³ Ann. Ratisponenses, A. 927.: „Arnulfus cum Ungaris pacificatur.” MGH SS. XVII. 583. — Az adófizetésről l. R. Lüttich: Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert. Historische Studien, LXXXIV. 1910. 73. — továbbiakban: Lüttich 1910.

⁸⁴ Kézai Simon: A magyarok története, 42. fejr. vö. Györffy 1958. 149.

⁸⁵ Pauler Gy.: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900. 72. — továbbiakban: Pauler 1900.

⁸⁶ Widukind III. XXX.: „Dominica ante pascha Wormaltiae eis est publice ministratum, et muneribus auri et argenti plurimum donatum.” L. Widukind 118.

⁸⁷ 908-ban, miután Burghard thüringiai markgróf seregeit legyőzték, a hazafelé vonuló magyarok közül állítólag háromszet megöltek a bajorok Abachnál, Regensburg mellett. (Pauler 1900. 54. — 166. 89. j.) 913-ban Burgundiából tartottak haza, amikor az Inn mellett Luitbold, Erchanger és Udalrich súlyos vereséget mért rájuk (Ann. Alamannici, A. 913., MGH SS. I. 56, Ann. Sangallenses maiores, A. 913., MGH SS. I. 77. Utóbbi kritikái kiadása: J. Duft: Die Ungarn in Sankt Gallen. Mittelalterliche Quellen zur Geschichte des ungarischen Volkes in der Sanktgaller Stiftsbibliothek. Zürich, 1957. 12.). A veszteség mértékére mutat hogy Anonymus (55. fejr.) az augsburgi vereséget ezzel a csatával kapcsolja össze (Pauler 1900. 167. 91.

tős ékszer- és kincsmennyiségből mindmáig egyetlen darabot sem ismerünk. Értelhetetlen, hogy miért olvasztották, törték be *valamennyi* darabot?^{87/a}

A történészek – kevés kivétellel –^{87/b} megegyeznek abban, hogy az Európába vezetett hadjáratokban a pásztortársadalom válsága jutott kifejezésre, a csapatok a termelésből és a legelőkről kiszorult szegény szabadokból tevődtek össze.⁸⁸ Következésként azt várnánk, hogy a portyázásokban való részvételt tanúsító érmeiket az alacsonyabb társadalmi helyzetű halottak sírjaiban, temetőiben találták volna. Ezzel szemben az érem-mellékletes X. századi síroknak legalább fele a középréteg, vagy még rangosabb családok temetőiben fordul elő. Kevés azon sírok száma, melyek fenntartás nélkül a köznép soraiba sorolhatók.⁸⁹ Ezt a jelentős szempontot részben azzal a sokat emlegetett mozzanattal kell értelmezni, amikor az elosztás alkalmával a vezetők részesedtek a zsákmány nagyobbik feléből, így még inkább csak elmélyítvén a fennálló gazdasági különbségeket.⁹⁰

Mint az már másoknak is feltűnt,^{90/a} a honfoglalás időpontjától legtávolabb vert pénzek azokon a vidékeken bukkantak elő, amelyeket a magyarság a IX. század végén elsőnek vett birtokába. Így a Tiszaeszlár-újtelepi 2. sírban Kövér Lajos (781–814) és Kopasz Károly (840–877) pénzeit találták. A Tiszaeszlár-bashalmi I. temető 13. sírjában Jámbor Lajos (781–840) dénára volt. A Nyír-ség a legkorábban megszállt területek közé tartozott.⁹¹ (Előkészület alatt álló dolgozatomban egyéb szempontok alapján ezen temetők halottait tartom kabaroknak, akik a 881-es bécsi csatában részt vettek.) – A magyar település másik súlypontja a Tisza–Maros–Kőrösök köze volt. Korai megszállására mutat Kopasz Károly Deszken és Mindszenten talált érme. – II. Lajos (855–875) pénze

j.) A 915-ös (a dátumot I. Pauler 1900. 167. 92. j.) csúfos kaland emléke ma is él a brémaiakban: a középkor óta Marterburg néven hívják az óváros azon utcáját, ahol a hagyomány szerint a helyi lakosok a hivatlan vendégeket megszorították és forró vízzel stb. elűzték őket (Martin Isenberg szóbeli közlését ismét köszönöm.) A 937-es nagy hadjárat végén az Abruzzok táján sokan odavesztek (G. Fasoli: *Le incursioni ungare in Europa nel secolo X.* Firenze, 1945 170–171. továbbiakban: Fasoli 1945.)

^{87/a} Dienes István sajtó alatt levő tanulmányában (I. *The New Hungarian Quarterly*, 32.) összefüggést lát a magyar ötvösművészetnek az új hazában történő felvirágzása és a kalandozó hadjáratokban szerzett nemesfém tárgyak beolvasztása közt. — Fenti kérdésemre ez lehet a megfelelő válasz.

^{87/b} Györffy Gy.: *A székely társadalom. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*, szerk.: Székely Gy. Budapest, 1953. 110–111., uő: 1959. Bartha A.: I.127. j. Dienes 1961. 135–136, uő: *Vezető a Magyarország története a honfoglalástól 1849-ig c. kiállításához, honfoglalás kori része.* Budapest, 1968., sajtó alatt.

⁸⁸ Molnár E.: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig.* Budapest, 1945. 114–117. — A későbbi munkák ennek változatai: Léderer E.: *A feudalizmus kialakulása Magyarországon.* Budapest, 1959. 19–20. *Magyarország története. Egyetemi tankönyv*, I. Elekes L.—Léderer E.—Székely Gy. szerk.: Székely Gy. Budapest, 1961. 50–54., Elekes L.: *A középkori magyar állam története megalakulásától mohácsi bukásáig.* Budapest, 1964. 21–24, 33.

⁸⁹ Adatgyűjtésem szerint csak a batorkeszi, deszki, halimbai, győri, szentesi és szobi sírok sorolhatók minden fenntartás nélkül a köznépi temetők közé. A jobb minőségű mellékletekkel ellátott, rangosabb családok temetőiben előforduló érem-mellékletes sírok száma ennek mintegy háromszorosa. (A köznépi környezetben talált sírokkal azonos számúak azok a leletek, melyeket leletkörülményeik stb. miatt nem tudtam társadalmi réteggé kötni.) Leginkább figyelemre méltó a Hódmezővásárhely, Szentés, Csongrád környéki nagy köznépi temetők nemzetségeinek a kalandozásoktól való távolmaradása.

⁹⁰ Molnár 1945. 114–115.

^{90/a} Dienes 1961. 96.

⁹¹ Dienes 1962. 133. — Dienes I. felhívta a figyelmet, hogy a sírból utólag II. Lothar érmét szolgáltatták be.

1

2

3

4

5

volt az orsovai leletben. A lelőhely oly messze esik a jelenleg ismert⁹² X. századi magyarlakta területektől, hogy földbekerülése csakis az aldunai beköltözéssel⁹³ magyarázható. Több figyelmet kellene szentelni a nyugati krónikák – sokszor későbbi időkből származó – híradásaira, melyek már a 880-as éveknél Pannóniában említenek magyarokat.⁹⁴ Igen valószínű, hogy ezek a csoportok már nem mentek vissza Etelközbe.

Meglepő az itáliai veretű érmek túlsúlya honfoglalás kori sírjainkban. 172 nyugati származású pénz közül 138 darabot (80,2%) Páviában, Milánóban, vagy a pápai államban vertek. Ezek közt is a legtöbb I. Berengár (888–924) és Provencei Hugó (926–945) dénárja: 60, ill. 52 db, tehát összesen valamennyi nyugati pénzünknek mintegy kétharmada. Megfigyelhető, hogy I. Berengár pénze gyakran szerepel azonos sírleletben Provencei Hugó érmével (8 esetben: Bátorkeszi, Csorna, Halimba, Nagyvázsony, Szekszárd, Szered, Győr, Kenézlő 11. sír), Provencei Hugó és II. Lothár pénzei is sokszor fordulnak együtt elő (8 esetben: az említett Győr, Bátorkeszi és Kenézlő 11. síron kívül Bakony-szombathely, Mindszent, Szabadbattyán, Tiszaeszlár, Veszprém). Következésként igen valószínű, hogy a Berengár-féle pénzek egy része a 940-es évekig használatban lehetett,⁹⁵ amikor Provencei Hugó és II. Lothár pénzveretési tevékenysége a tetőfokán állt. Ugyanakkor szembetűnő, hogy a többi uralkodótól csak egy-két példány került a honfoglalók sírjaiba. Ez nagy valószínűséggel arra mutat, hogy a magyarok a 940-es évek táján Itáliában egyszerre nagyobb mennyiségű pénzhez jutottak. Megítélésem szerint e hipotézis összekapcsolható Liudprand tudósításával: „Ebben az időben Hugó király tíz mérő pénzt adva, békét kötött a magyarokkal, és tuszokat kapva tőlük, kikergette őket Itáliából és vezetőt adván nekik, Spanyolországba küldte őket.”⁹⁶ Négy évvel később ismét tíz mérő pénzt kaptak a magyarok, ez alkalommal II. Berengártól (igaz, ez gyengébb minőségű volt): „Ez idő tájt Taksony, a magyarok királya nagy sereggel jött Itáliába. Berengár király tíz mérő pénzt adott neki, de nem a saját pénzéből, hanem abból amit az egyházaktól és a szegényektől begyűjtött... mindkét nemhez tartozó ember... egy pénzt adott magáért. Ebbe rezet keverve, néhány embertől behajtotta a tíz mérőt; a többit, és amit az egyházaktól elvett, magának tartotta meg.”⁹⁷ Liudprand Hugó adófizetését Berengár ivreai markgróf menekülése után (941) meséli el.⁹⁸ Ugyanezt az eseményt Lupus

⁹² Új irányba terelheti a kutatást a Batajnicán (Jugoszlávia, Zimony mellett) feltárt X–XI. századi magyar köznépi temető. Danica Dimitriević szíves szóbeli közlését még egyszer megköszönöm.

⁹³ Hóman B.—Szekfű Gy.: Magyar történet. Budapest, 1935. I. 169., Dienes 1962. 133., László Gyula egyetemi előadásán hallottam, hogy Tóth Zoltán is a déli beköltözési irány híve volt.

⁹⁴ Az Ann. Bertiniani ismert adatán (MGH SS. I. 458.) kívül pl.: Catalogus archiepiscoporum Salisburgensium, A. 880.: „Dietmarus archiepiscopus Iuvavensem (!) rexit ecclesiam, qui sanctum Vincencium martyrem Salzburg detulit, et in bello Ungarico occisus est...” (l. MGH SS. XIII. 355.), Marinus Sanutus iunior; A. 881.: „In questo tempo Hungari venuti di Asicia in Panonia et li comenzono habitar et fino al presente (!) vi stanno...” (l. Gombos II. 1550.). 893-ban már a bajorokkal ütköztek meg: Ann. Altahenses breves, A. 893. (MGH SS. XX. 774.), Lambertus Hersfeldensis monachus (Gombos II. 1389.). Ekkor támadták meg Arnulf hívására Szyvatoplukot is (Győrffy 1958. 168.).

⁹⁵ Huszár Lajos hívta fel a figyelmem, hogy a jó minőségű pénzek évtizedekig forgalomban maradtak.

⁹⁶ Liudprand V. 19. vö. Győrffy 1958. 176. — Ezen adatot — más összefüggésben — László Gyula is idézi (1963. 386.)

⁹⁷ Liudprand V. 33. vö. Győrffy 1958. 176.

⁹⁸ Pauler 1900. 171. 110. j.

Protospatarius 940 áprilisára helyezi.⁹⁹ R. Lüttich szerint 942 körül történt,¹⁰⁰ W. Giesebrecht,¹⁰¹ Köpke-Dümmmler¹⁰² és Györffy Gy.¹⁰³ 943-ra keltezik. Taksony hadjáratáról más források is megemlékeznek.¹⁰⁴ Ez Györffy Gy. szerint 947 körül zajlott le.¹⁰⁵ Mindenesetre a 947-es apuliai hadjárat után következhetett be, mert ez évben fosztották ki Larino városát,¹⁰⁶ dúltak fel mindent egész Otrantóig.¹⁰⁷

A nyugati pénzek előkerülési térképére pillantva igazoltnak bizonyul a megállapítás, hogy a Dunántúlon nagyobb számmal kerültek elő. Finomíthatjuk a megfigyelést, ha megnézzük, hogy a Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon azokban a sírokbán, ahol nem csak egy darab érmet találtak, mindig rangos ember feküdt (Benepusza, Kecel, Kenézlő, Piliny, Tiszaeszlár-Újtelep, Tiszaeszlár-Bashalom I–II. temető). Ezzel szemben a Dunántúlon a középréteg és a köznép sírjaiban is gyakran találunk 3–4 db itáliai vagy németországi pénzt. E tény is arra terelheti a kutatást, hogy a portyázások résztvevőit főként a Dunántúltól megszálló nemzetségek soraiban keressük, és ne teoretikus módon, egyetlen társadalmi rétegben. – Vizsgálódásunk folytatva, az ország nyugati és keleti fele közt e szempontból eltérés állapítható meg. A keleti országrészből ismert nyugati pénzek olyan leletanyaggal jelentkeznek, melyet egyértelműleg a X. század első harmadára szokás keltezni. (Aldebró, Benepusza, Bihar-keresztes, Deszk, Nagykovács, Rétközberencs, Szentes, Tiszaeszlár-Újtelep, Tiszaeszlár-Bashalom I.) Ezek esetében feltehető, hogy esetleg a 905-ben I. Berengárral kötött béke révén kisebb mennyiségű pénz jutott a magyarokhoz.¹⁰⁸ Más oldalról közelítve is e lehetőséget valószínűsíthetjük: korai jellegűek azok a sírok, amelyekben *csak* Berengár pénze volt (Benepusza, Bihar-keresztes, Nagykovács, Nemesócsa, Neszmély, Piliny, Rétközberencs, Szered, Vereb, Veszény). Kivétel Kecel és – mint fentebb okát adtuk – Szeged-Othalom. Az összes többi érem-mellékletes sírt, melyben Berengár dénárjai más itáliai vagy német uralkodók pénzeivel fordulnak elő, sejthetőleg a X. század első harmada után áshatták meg.

Számunkra most az lényeges, hogy forrásos bizonyíték szerint a magyarok 943 és 947 körül nagyobb tömegű pénzhez jutottak, míg a korábbi feljegyzések semmilyen adó, vagy szákmány tárgyaként pénzről nem tesznek említést. Ez magyarázná, hogy más uralkodók érmeiből csak néhány példány fordul elő, amelyeket alkalmasszerűen szerezhettek.

Ha megvizsgáljuk az itáliai pénzek dunántúli elterjedését, véleményem szerint három tájegységen jelentkeznek: a Veszprémtől Székesfehérváron át Budapestig húzódó vonalban, a Kisalföldön, és Somogy-Tolna megyékben. Veszprém, Székesfehérvár környéke az Árpádok területe volt. Birtokuk a helynevek tanú-

⁹⁹ MGH SS. V. 54.

¹⁰⁰ Lüttich 1910. 137.

¹⁰¹ W. Giesebrecht: Die Geschichte der deutschen Kaiserzeit. Braunschweig, 1855. I. 822.

¹⁰² R. Köpke—E. Dümmmler: Kaiser Otto der Grosse. Leipzig, 1876. 130. 4. j.

¹⁰³ Györffy 1958. 226. 512. j.

¹⁰⁴ Pl. Helinandus monachus és Radulphus Niger 949-nél (Gombos II. 1128. és Gombos III. 2133.), valamint Troisfontaines-i Albert (MGH SS. XXIII. 765.), Ann. Magdeburgenses (MGH SS. XVI. 144.), Ann. Parchenses (MGH SS; XVI. 599.), Annalista Saxo (MGH SS. VI. 607.). Hermannus Cornerus 950-nél említi (Gombos II. 1154.).

¹⁰⁵ Györffy 1958. 226. 514. j.

¹⁰⁶ Lüttich 1910. 141. 111. j.

¹⁰⁷ Lupus Protospatarius MGH SS. V. 54.

¹⁰⁸ A gondolatot Dienes István vetette fel először a rétközberencsi temető kapcsán, vö. Dienes 1962. 173.

sága szerint a mai Budapest környékéig kiterjedt.¹⁰⁹ Maga a halimbai temető (három sírjában volt nyugati pénz!) Tormás és Fajs helynevek mellett terül el.¹¹⁰ A somogyi és tolnai részek is a fejedelmi családhoz tartoztak, itt szította lázadását pár évtizeddel később Koppány.¹¹¹ A század közepére a Kisalföld és a Csallóköz is az Árpádok kezére juthatott, hiszen a legújabb kutatás ide helyezi Taksony fia Mihály birtokát.¹¹² A nyugati végek szintén a fejedelmi hatalom alá kerülhettek (Géza uralkodása vége felé birtokot ajándékoz Sopron közelében.¹¹³ Liutpald őrgróf 984 körül a bécsi medencében egy erősséget foglal el egy Géza (?) nevű, nagy hatalmú embertől.¹¹⁴ Míg e gondolat több oldalról is megerősítést nyer, munkahipotézisként vetem fel, hogy a honfoglalás kori sírokban talált nyugati pénzek jó része: Provencei Hugó és részben I. Berengár dénárjai 943-ban és részben 947-ben kapott adóként kerültek az országba, ill. Taksony hozta haza zsákmányként, és hogy e pénzek ezekben a kalandokban részt vett harcosok, jórészt a fejedelmi törzs katonái birtokában voltak.

Bónis György úgy véli, az uralkodó család nem vett részt a kalandozásokban, a 947-es volt az egyetlen nyugati portyája.¹¹⁵ Felvetődik hát a kérdés, kik vettek részt a szinte évente idegenbe induló rablóhadjáratokban. A kutatók egy részének kézenfekvőnek látszik, hogy elsősorban az ország nyugati feléből toborzódtak a szerencséjüket próbálók.¹¹⁶ Mások a magyar társadalom fejlődését vizsgálva ezt a súlyos ellentmondásokkal teli korszakot a „pászortársadalom válságával” jellemzik, mely krízis valamennyi átmeneti korszakát élő társadalmi forma esetében szükségszerűen jelentkezik.¹¹⁷ – A nomád életforma válása az új hazába települt magyarságnál tagadhatatlan. Néhány meggondolás alapján azonban úgy vélem, a kalandozó hadjáratok nem kapcsolhatók ok-okozati összefüggésbe e folyamattal. A társadalom válsága ettől függetlenül és ennek ellenére volt meg, s nyilván annak megoldásában sem volt alapvető szerepe. Molnár Erik összegezte a kalandozások indítékait, köztük elsőnek ki-

¹⁰⁹ Más eredményre jutott Bakay Kornél sajtó alatt levő munkájában: *Archaeologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung*. II. Alba Regia 1968.

¹¹⁰ László Gy.: Gy. Török: *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*. Századok, 1964. 804.

¹¹¹ Györffy Gy.: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest, 1959. 85. — továbbiakban: Györffy 1959.

¹¹² Sz. de Vajay: *Grossfürst Geysa von Ungarn. Familie und Verwandtschaft*. Südostforschungen, XXI. 1962. 64–66. — Mihály a fiának bizánci nevet adott. Vazul később keleti házasságot kötött (vö. László 1963. 387. 24. j.). Nem járhatunk messze a valóságtól, ha az ÉNy-Magyarországi lelőhelyű bizánci érmeket és keresztekét e kapcsolatokkal magyarázzuk.

¹¹³ László 1963. 387. 19. j.

¹¹⁴ A *Chronicon Breve Austriacum* szerzője Konrád, aki 1177–1203 közt apát volt Wizenberg-ben. Itt írja: „Ipse autem terram hanc cum multo comitatu adiens, castrum munitissimum in monte nostro situm, quod homo potentissimus nomine Gizo tenebat, magna vi cepit atque destruxit...” A krónikát kiadó W. Wattenbach (MGH SS. XXIV. 70., ill. 71. 4. j.) kétféle a feljegyzés hitelességét. A meglepő adattal szemben szkeptikus Lüttich (Lüttich 1910. 166.) és M. Vancsa (*Geschichte Nieder- und Ober-österreichs I.* Gotha. 1905. 197–198.) is. Egy ausztriai monda mindenesetre arról beszél, hogy a mai Melk helyén a magyarok várát építettek. Ezt Nagy Ottó csellel elfoglalta, és a várát őrző Gizzo fejedelmet (!) embereivel együtt agyonütötték. L. Relkovic Davorka: Hun és magyar vonatkozású mondák nyugati szomszédainknál. *Ethn. L.* 1939. 59. — Az összeütközések folytatódtak, 991-ben alighanem a nyugati határnál mért vereséget IV. Henrik bajor vezér a magyarokra I. Auctarium Garstense (MGH SS. IX. 567.), Ann. Sancti Rudberti Salisburgenses (uott, 772.), Ann. Ratisponenses (uott. 584.).

¹¹⁵ Bónis Gy.: István király. Budapest, 1956. 22.

¹¹⁶ Pl. Hóman B.—Szekfű Gy.: *Magyar történet*, Budapest, 1938. I. 133. skk., László Gy.: *Lehel kürtje*. Budapest, 1953. 4.

¹¹⁷ L. 88. j.

emelve a közrendű szabadok rendelkezésére álló földterület elégtelenségét.¹¹⁸ Nézetem szerint nem ez lehetett a legnyomósabb lökőerő, hiszen további foglалással újabb területeket hajthattak volna hatalmuk alá, amihez katonai erejük meg is volt. Egyébként is, a kutatás mai helyzetében úgy látszik, hogy a Dunántúl nyugati, déli részeit nem népesítették be a magyarok közvetlenül a bejövétel után.¹¹⁹ Egy megfontolandó ok magában abban a társadalmi berendezkedésben húzódik meg, mely valamennyi nomád nép sajátja. Engels megállapítására gondolok, miszerint a társadalmi fejlődés bizonyos fokán a külső hadjáratok vezetése rendszeres és szükségszerű.¹²⁰ Mindegyik nomád társadalom csak néhány vonatkozásban tért el e foktól. A környező népek folytonos támadása, adóztatása gazdasági életük élénkítője és a társadalmi elégedetlenségek állandó levezetője volt. Csak így tudtak hozzájutni számos termékhez, melynek előállítására a nomád társadalom gazdasági alapjából meghatározva nem volt képes. A hunok rendszeresen támadták a Balkánt,¹²¹ és nyilván nem értékelhetjük másként az avaroknak a frank és bizánci birodalom ellen intézett támadásait sem. Kül Tegin népét külső hadjáratokkal tette gazdaggá.¹²² A kazárok évente hadakoztak a besenyőkkel.¹²³ A mongol előkelők meghatározott időszakokban indultak harcba, hogy katonáskodó kíséretüket eltartsák.¹²⁴ A magyarok egykoron a honfoglalás előtt részt vettek a kazárok „valamennyi” hadjáratában,¹²⁵ megadóztatták a szláv törzseket¹²⁶ és talán az északi finnugor népek egy részét is. Tény, hogy a Kárpát-medencében letelepedve, több mint 60 éven át indultak csapataik nyugatra és délre. Ez az életmód állandó felkészülést és rendszeres nevelést kívánt. A katonai demokrácia fokán egy részüknek ez lett a foglalkozása. További példák sorával igazolható, hogy a szomszédos népekkel való hadakozás minden nomád nép sajátja. Nem a pozitivista és szellemtörténész kifejezéseket kívánjuk feléleszteni („harcra termett” stb.), de az egyén nem

¹¹⁸ Molnár 1945. 114—115.

¹¹⁹ L. Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.: Veszprém megye régészeti topográfiája, keszthelyi és tapolcai járás. Szerk.: Sági K. Budapest, 1966.

¹²⁰ Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Marx—Engels Válogatott Művek, II. Budapest, 1949. 309. skk.

¹²¹ L. Halphen: Les invasions. Les vagues germaniques. Paris, 1965. 76.

¹²² Kül Tegin felirata, keleti oldal 28.: „Amikor kagán lettem, gyalogszerrel, lerongyolódva és haldokolva özlönlött hozzám vissza a szétszóródott nép. Hogy a népet felemeljem, tizenkét nagy hadjáratot vezettem északra az oguzok ellen, keletre a kitajok és tatabik ellen, délre a kínaiak ellen...” vö. Orkhoni feliratok, Györffy 1958. 34. Ebben az összefüggésben idézi Molnár E.: A magyar nép őstörténete. Budapest, 1954. 156.

¹²³ Ibn Ruszta és Gardizi: (a kazárok) „Minden évben portyázó hadjáratot vezetnek a besenyők ellen.” Vö. Györffy 1958. 55.

¹²⁴ V. J. Vladimirtsov: Le régime social des Mongols. Paris, 1949. 110—123. Magyar fordítása: Németh Gy.: Kun László nyögérei. MNY. LXIX. 1953. 311.

¹²⁵ Bóborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. 38. fej.: (a magyarok) „... minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal.” Vö. Moravcsik Gy.: Bóborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Budapest, 1950. 171.

¹²⁶ Az orosz krónika szerint a kazárok a szeverjánoktól és a poljánoktól adót szedtek (l. 859. év: „...хозары браци с полян и с северян, и с вятищей, брали по серебрянной монете и по целке от дыма.” Повесть временных лет, I. ред.: Д.С. Лихачев — Б. А. Романов. Моск. ва — Ленинград, 1950. 214. Ez esetben a kazárok alatt valószínűleg a magyarok értendőek (l. Perényi J.: A magyarok és a keleti szlávok kapcsolatai a honfoglalás előtt. Magyar—orosz történelmi kapcsolatok. Szerk.: Kovács E. Budapest, 1956. 12.), amit a keleti szláv törzsek déli részeinek dirhem-fogalma is bizonyít. A keleti pénz áramlása az intenzív VIII. századi forgalom után, a X. század elején (Bartha A.: A Kelet-Európai és a Belső-Ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai. Századok, 1963. 272. — Továbbiakban: Bartha 1963.), tehát a magyarok elvonulását követően kezdett kialakulni újból.

szakítható el az életformától, mely alakító, formáló hatást gyakorol rá. A zsákmányszerzésre induló seregeknek tehát mindig a nép elitjéből kellett állnia, akiknek ez az életmód a létformáját jelentette. E réteg nem a termelésből kiszorult, ellenkezőleg; az ő részükről ez volt társadalmuk bizonyos szükségleteit biztosító termelési mód. Tagadhatatlanul idevonatkozik Bartha Antalnak átfogó marxista tanulmányában tett megállapítása: „... a valóban félelmetes hadjáratok szervezői és végrehajtói nem általában a „nomádok” voltak, hanem a nomád társadalom elenyésző kisebbsége.”¹²⁷ Arra a kérdésre, hogy a magyar társadalomban e törvényszerűség miként érvényesült, elegendő bizonyítóanyag hiányában egyelőre nem adhatunk határozott választ. A X. századi sírokban talált érmek földrajzi elterjedése alapján úgy gondoltuk, a nyugati pénzek nagy része a Dunántúlon, az Árpádok birtokai környékén fordul elő, az ország más részeiben pedig néhány rangos család temetőjében. Taksony vállalkozásán kívül a fejedelmi törzs más kalandokban is részt vett. A 924-es itáliai kaland egyik vezérére gondolok, Dursacra kinek neve Árpádfia Tarhossal vehető egybe.¹²⁸ Ismerjük a 926-os hadjárat vezetőjét, kinek nevét Salard elnevezéssel hagyták ránk a krónikák. Ugyanezt a formát a biharmegyei Salard község őrizte meg.¹²⁹ De az is lehetséges, a Zoárd nemzetség főnökének nevét írták el a nyugati évkönyvek: Lél vezér az ő leszármazottja volt, kinek vezértársa Bogát fia Bulcsu szintén „családi hagyományt” követett.¹³⁰

Összefoglalva: a fenti megfontolások alapján úgy vélem, a magyarok külföldi portyára induló csapatai a foglalkozásszerűen katonáskodók rétegéből toborzódtak, (esetleg az Árpádokhoz közel álló nemzetségek vezetése alatt¹³¹) akikhez csak kisebb számban csapódhattak a társadalom alsóbb rétegeiből is a szerencsét próbálók. Következésként a magyar kalandozó hadjáratokat nem a pástortársadalom függvényeként, a válság jelének kell megítélnünk, mivel e jelenség nem volt általános, a korabeli társadalom egészének jellemzője; hanem azonosnak kell vennünk valamennyi nomád nép zsákmányszerző vállalkozásaival, melyek gazdasági életük szükségyszerű kiegészítői voltak.

Molnár E. észrevette, hogy a legtöbb hadjáratot koratavasszal indították, ami bizonyíték arra, hogy a seregek a termelésből kiszorult egyénekből álltak.¹³² (Valóban, a nomádok katonáskodó rétege soha sem vesz részt közvetlenül a termelésben.) Tőle függetlenül ugyanezt a megfigyelésemet¹³³ a kalandozások

¹²⁷ Bartha 1963. 279.

¹²⁸ Györffy 1958. 226. 509. j.

¹²⁹ Uo. 510. j.

¹³⁰ Lél és Bulcsu tragikus végét elemezve K. Leyser rámutat, hogy Ottó a vezérek kivégzését elrettentő példának szánta, hiszen korábban — ő maga is — mindig szívesen tárgyaltak a foglyulejtett magyar főnökök megváltásáról (K. Leyser: *The Battle at the Lech*, 955. A Study in Tenth Century Warfare. History, L. 1965. 22.).

¹³¹ Ezt támogatják Vajay Szabolcs újabb kutatásai, aki új források bevonásával egy átfogó elemzésben a Nyugat ellen indított hadjáratokban a fejedelmi hatalom körütekintő politikai célkitűzéseit látja. (Szíves szóbeli közlését sajtó alatt levő munkájáról megköszönöm, vö. Sz. von Vajay: *Der internationale Hintergrund der ungarischen Streifzüge 862 bis 933*. Studia Hungarica, München. IV.). Nem illik e képbe Kézai krónikája (42. fej.): „A magyarok közösége kapitányai vagy vezérei vezetésével — ezeket időről időre szokták választani — egész Géza fejedelem koráig... veszélyeztette ezt a világot.” (Vö. Györffy 1958. 149.)

¹³² Molnár 1945. 114—116., Gyóni M.: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Budapest, 1938. 49—50. Erre az adatra Dienes I. hívta fel a figyelmemet.

¹³³ 899: Itália: február vége, március eleje („A Nap még alig hagyta el a Hal csillagkép övét, s még alig foglalta el a Kos övét...” Liudprand II. 9. vö. Györffy 1958. 170.), Cat. Abb. Nonat.: „... in ipso anno venerunt Ungari in Italiam de mense augusto, indictione III.” vö.

céljával és a keleti–nyugati seregek eltérő hadkészültségi állapotával magyaráz-
tam. Későnyáron vagy ősszel már a nyugatiak egész évi természetét dezszmálhatták
volna meg, míg a tél végére mindig kifogytak a készletek. Mint azonban a for-
rások mutatják, érdeklődésük középpontjában a nemesfémek, ékszerek és esetleg
rabszolgák álltak. Maguk a seregek, melyek a belpolitikai helyzettől függet-
lenül potenciálisan szembeszállhattak volna a magyarokkal, tavaszra még nem
voltak harcrakész állapotban.¹³⁴ Ennek oka a takarmányozási módban és a
nyugati lovak igényességében rejlett. A nagyarányú keveredés miatt hasonló
nehézségek voltak a középkorban a magyar loállománnyal is, mely az istálló-
zás miatt csak tavasz végére került használható állapotba.¹³⁵ A honfoglalás

Fasoli 1945. 92. 4. j.) Utóbbi már a brentai csatát megelőző hadmozdulatok része lehetett (vö. Gombos F. A.: A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása. 898–904. Hadtört. Közl. 1927. 459–462. — Liudprand időmeghatározásához áll közel a modenai helyi hagyomány, mely a város elpusztítását január 26-ra teszi (G. Tiraboschi: Memorie storiche modenese. Modena, 1798. I. 48. A város feldúlása Pauler (Pauler 1900. 40.) szerint a brentai csata után történt.) 900 június 29-én vereség Velencénél (Fasoli 1945. 97.) November 20-án vereség a bajoroktól („... XII. Kal. Dec. Ungarii a Baioariis peremti sunt die iovis.” Vö. Kalend. Frising., idézi Fasoli 1945. 113. 68. j.) 901 április 11.: Ratold, Karinthia grófja állítja meg őket („... in abbato pasche...” vö. Ekkehardus Uraugiensis, MGH SS. VI. 174.) 907 július 5. német ellentámadás: „... III. Non. Iul. Bellum Baioariorum cum Ungaris in Oriente.” (vö. Necrol. eccl. maioris frisingi., Necrol. Grem. III. 80.) 908 augusztus 3. Szászországban (III. Kal. Aug. Ungari Frisingam hora tertia invaserunt die Solis aunctis his locis manentibus incognitum. II. Non. Aug. Ungarii ecclesiam Sancti Stephani atque Sancti Viti hora 6 igni dederunt in die Veneris.” uott. 82.), 910 június 12.: „Junius, II. id. Alamanni ab Ungariis occisi sunt.” (Vö. Nocr. Aug. A. 910., Nocr. Germ. I. 276.) — Nocr. Romaric. (idézi Fasoli 1945. 124. 87. j.): „X. Kal. Iul. migravit Gebehardus dux de hac luce.” 912-ben Konrád ápr. 12 és aug. 1 közt hadjáratot vezetett Lotharingia ellen. Bár a feljegyzések nem elegendők a kérdés eldöntésére, éppenséggel lehetséges hogy hirtelen visszatérése Frankfurtba egy magyar támadással van összefüggésben (I. Lüttich 1910. 61. 73. j.) 917 Bázelt pusztítják: „Basilea ab Ungariis des struitor 12. Kal. Febr.” (január 21.) vö. Ann. Wirziburgenses A. 918. (=917.) MGH SS. II. 241., 920 februárjában Itáliára támadtak: „Introierunt Hungari id est Hunni in Italiam mense Februarii” (Vö. MGH SS. V. 53. Lupus Prot.), 922 februárban Apuliában jártak: „Quarto die stante mense Februario adventus Ungrorum in Apuliam indictione X.” (vö. Cat. comitum Capuae, MGH SS. rer. Lang. 500., idézi Lüttich 1910. 128.), 924 március 12-én felgyújtották Páviát (vö. Lüttich 1910. 129., Fasoli 1945. 139.), 926 április 1-én holdfogyatkozás volt (vö. Lüttich 1910. 72.). Flodoard a magyarok lotharingiai támadásáról a természeti jelenség előtt beszél (Flod. Ann. A. 926., MGH SS. III. 376., Historia... IV. 21., MGH SS. XIII. 579.), 933 a merseburgi vereség március 15-én volt: „Heinrichus rex Ackarenos interficit idibus martiis,” (vö. Ann. Weingart. MGH SS. I. 67.), 934 áprilisában egy csapat Trákiába indult: „Turcorum autem adversus romanos irruptio prima indictionis septimae Aprilis mense contigit...” (vö. Leo Grammaticus, Gombos II. 1413.), 937 a nagy hadjáratot februárban kezdték meg: „9. Kal. Martii 3. feria, hora prima, venit gens Hungarieum circa patriam Francorum.” (vö. Ann. Laudunenses, MGH SS. XV. 2. 1295.), 942 áprilisában Itáliára törtek: „... intraverunt Hungari Italiam mense aprilis.” Lupus Protospat. i. hely), 943 augusztusában magyar vereség: „II. id. aug. Iterum bellum Baioariorum ad Trunam cum Ungariis...” (vö. Nocr. eccl. Frising. MGH Nocr. Germ. III. 82.), 954 Fasoli szerint (Fasoli 1945. 186. 94. j.) a Cont. Reg. megjegyzése („... appropinquante quadragesima...”) nagyjából február 12-re helyezhető, 955 Flodoard egy magyar támadást az év elején említ (A. 955., MGH SS. 403.), 959 húsvét (április 11.) táján Konstantinápoly körül kalandoztak (vö. Cont. Theoph. I. Pauler 1900. 91.), 962 tava-
szán a Dunánál vereséget szenvedte a bizánciaktól (uott.) — Hasonló gondolatokat vet fel Bogyay Tamás — érdemtelenül — kevéssé ismert tanulmányában: Th. von Bogay: Lechfeld Ende und Anfang. München, 1955. 19–20.

¹³⁴ Madarász Henrik télen is együtt tartotta a seregeit, így tudta 933 márciusában készen várni a magyarokat, vö. elsőnek L. Dussieux: Essai historique sur les invasions des Hongrois en Europe et spécialement en France. Paris, 1839. 41.

¹³⁵ Dr. Sinkovics István professzor szíves levélbeli tájékoztatásáért itt mondok köszö-
netet.

korában azonban lovaink még őrizték a tarpán és a szívós taki¹³⁶ tulajdonságait. Közismert igénytelenségük¹³⁷ az ellenséggel szemben fokozta a magyarok erejét. A nomádoknál a hadjárat időpontjának megválasztása nem függött az évszaktól. A t'u-kiu seregek 552 februárjában indították meg támadásukat a zsuanzsuan nép ellen,¹³⁸ 564 első hónapjában indultak meg az északi Ts'i császár ellen.¹³⁹ Az orkhoni feliratokról idézzük: „Amikor Kül Tegin huszonhat éves lett (701 körül, B. Cs.), a kirgizek ellen vezettünk hadjáratot. Utat törtünk magunknak a lándzsa magasságú hóban...”¹⁴⁰ A mongol seregek 1237–1238 telén özönlöttek el Oroszországot.¹⁴¹ Egy kínai feljegyzés, mely a tatárok lovas-tudományával foglalkozik, hangsúlyozza hogy a tatárok a tavasz kezdetekor hagyják abba (!) a harcolást.¹⁴² Az is lehetséges tehát, hogy a magyarok miután kitapasztalták a nyugati hadsereg ezen gyengeségét,¹⁴³ talán szándékosan kezdték meg a portyázást tavasszal.

A feltételezések szerint a nyugati országokba vezetett hadjáratok egyik célja a rabszolgaszerzés volt. Léderer E. a kalandozások legjelentősebb indítékának tartja. Szerinte a foglyokat a külföldi piacokon adták el vagy a belső gazdasági életben hasznosították.¹⁴⁴ Nem akarjuk a Kelet-Európában széleskörűen gyakorolt rabszolgakereskedelem¹⁴⁵ meglétét tagadni, de a Léderer által becsült mértékét kevésbé jelentősnek tarthatjuk. A Kárpát-medencében élő magyarokra vonatkozó – szűkszavú! – források nem beszélnek rabszolgákkal való kereskedésről. Az arab források adatai az Eteközben tartózkodó magyarokra vonatkoznak.¹⁴⁶ Sem az orosz krónika,¹⁴⁷ sem Ibrahim ibn Jakub¹⁴⁸ nem említ Magyarországról származó rabszolgákat. A nyugati évkönyvek adataiból is úgy tűnhet, nem az emberrablás állt érdeklődésük homlokterében. A sok rab szállítási, élelmezési gondot jelentett volna a viszonylag kis lélekszámú csapatoknak. Őrzésüket a másra mindig éber örök elhanyagolták, úgy hogy tudunk foglyokról, akiknek sikerült megszökniük.¹⁴⁹ A magyarok mindig igyekeztek fogságba esett társaikat visszaváltani; nagyon valószínű tehát hogy foglyaikat az elfogott bajtársakra cserélték ki. A kolostori évkönyveknek a veszteségekről (elsősorban az ember-veszteségről van szó) szóló beszámolóit óvatossággal kell kezelnünk, mert egyházi érdekből szívesen túlozták az őket ért csapás mértékét.¹⁵⁰ Az ember-

¹³⁶ Hankó B.: A magyar ló eredete. Debreceni Szemle, 1935. 2. Kny. 14, 20.

¹³⁷ A nomádok lova a hó alól is kikaparja a táplálékát, l. pl. Bartha 1963.

¹³⁸ H. W. Haussig: Die Quellen über die Zentralasiatische Herkunft der europäischen Awaren. Central Asiatic Journal, II. 1956. 26. 24. j.

¹³⁹ Liu Mau-tsai: Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kie). Wiesbaden, 1958. I. 7.

¹⁴⁰ Kül Tegin felirata, déli oldal, 35. vö. Györffy 1958. 34—35.

¹⁴¹ Györffy 1966. 26.

¹⁴² S. Jagchid—C. R. Bawden: Some Notes on the Horse-Policy of the YÜAN Dynasty. Central Asiatic Journal, X. 1965. 249.

¹⁴³ Az összegyűjtött adatok (l. 133. j.) alapján úgy tűnik, a kalandozó hadjáratok koratavaszi megkezdése csak a 910-es évektől vált gyakorivá.

¹⁴⁴ Léderer 1959. 16—17, egyetemi előadásaira utalás: Elekes 1964. 23—24.

¹⁴⁵ Bogayay 1955. 31—33.

¹⁴⁶ Czeglédy K.: A IX. századi magyar történelem főbb kérdései. MNy. XLI. 1945. 41, 54.

¹⁴⁷ vö. Hodinka A.: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916. 51.

¹⁴⁸ Ibn Ja'qubs Bericht über die Slawenlande vom Jahre 973. Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. Bd. 33. Leipzig, 1931. 184.

¹⁴⁹ Leyser 1965. 8. E miatt a 937-es és a 954/955-ös hadjáratokban kifejezetten külpolitikai célkitűzést lát.

¹⁵⁰ A. D'Haenens: Les incursions hongroises dans l'espace belge. 954—955. Histoire ou historiographie? Cahiers de Civilisation Médiévale, IV. 1961. 435.

tani kutatásra vár a nehéz feladat, hogy meghatározza az országba hurcolt rab-szolgák arányát. (Sajnos a jelenlegi módszerekkel nemigen áll módunkban kiválasztani a köznépi temetőkből azon bajor, frank, türing stb. foglyok sírjait, akik megérték a nyugati missziós tevékenység beindulását. Talán ebben az értelemben kell értékelni a Békés-povádi X–XI. századi temetőben megfigyelt nordikus elemek jelenlétét.)¹⁵¹ Piligrim passauai püspök Benedek pápához intézett levelében vitathatatlanul otromba túlzást követ el, azt írván hogy az országba behurcolt keresztény foglyok számban felülmúlták a magyarokat.¹⁵² Nem tudni, mennyire vehető hitelesnek Piligrim említett levele, mely szerint „... a köznép (!) semmilyen ellenszenvet nem mutatott a kereszténység és terjesztői ellen, különösen a számos hadifogoly nem, kik a Dunánál és a Tiszánál telepedtek le, és akik teljesen keresztények. Mindaddig titokban őrizték vallásukat, nevelték gyermekeiket, most összegyűltek ünnepelni a német pap köré, rögtön kápolnákat kezdtek építeni, olyan volt számukra, mintha a hazájukba tértek volna vissza.”¹⁵³

Mindezek alapján elmondható, hogy a kalandozások indítékairól, céljairól szóló eddigi nézetek nem tekinthetők véglegesnek.

A normann, arab, magyar támadások által kiváltott rettegésében született meg Európa a X. században. Az egység létrejöttéhez ismert módon a magyar támadások nagyban hozzájárultak. A későbbi kutatásokra ró feladatot, milyen figyelemre méltó módon egészítik ki egymást a normannok és a magyarok által végigsarcolt területek.¹⁵⁴ A nyugati régészet több érthető ok miatt eddig nem nyújthatta a magyar kalandozások tárgyi bizonyítékait. Az egyetlen merseburgi nyílcsúcs¹⁵⁵ azonban figyelmeztet, hogy a német, olasz, és esetleg délfrancia múzeumok *tüzetes* átvizsgálásával, néhány helyen végzett módszeres terepbejárással (Lech-mező!) kimozdulhatnánk e holtpontról. Az valószínűtlen, hogy a hadjáratok során ne hagytak volna hátra régészetiileg megfogható nyomot. A honfoglaló magyarság hitvilágának – megközelítő – ismeretében nehezen elképzelhető, hogy halottaikat ne megfelelő módon indították volna el a másvilági útra. Közismert a szentgalleni eset, ahol két meghalt társukat elégették.¹⁵⁶ Augsburgi Gerhard a 955-ös augsburgi ostrom leírásánál, a magyarok egyik

¹⁵¹ Lipták P.—Farkas Gy.: A Békés-povádzugi őskori és 10—12. századi temető csontvázyanyagának embertani vizsgálata. *Anthrop. Közl.* XI. 1967. 133.

¹⁵² Hauck 1952. 171. 2. j. — Nem kell kommentár R. Lüttich nézetéhez, aki szerint a kalandozások felhagyását az a jellembeli változás okozta, amelyet a behozott rabszolgák fejtek ki a magyarokra (vö. Lüttich 1910. 167.)

¹⁵³ Piligrim levele után, vö. Hauck 1952. 174.

¹⁵⁴ E kérdést először Ph. Lauer érintette (*Annales de l'histoire de France à l'époque carolingienne. Le règne de Louis IV d'Outre-mer.* Paris, 1900. 26.). J. Hubert: *L'abbaye de Déols et les constructions monastiques de la fin de l'époque carolingienne.* *Cahiers Archéologiques*, IX. 1957. 161. 5. képről látható, hogy Elzász, Lotharingia, Burgundia és a Provence nagyrészt elkerülte a normann támadásokat. A magyar kalandozások útvonalára l. Györffy 1958. 17. (G. Fasoli térképe igen hiányos, l. *Points de vue sur les incursions hongroises en Europe au Xe siècle.* *Cahiers de Civilisation Médiévale*, II. 1959. 25.)

¹⁵⁵ Sebentyén 1932. 225. — H. Meynert: *Das Kriegswesen der Ungarn.* Wien, 1876. 30. — Időközben Merseburgban járva, Peter Ramm, a merseburgi káptalan levéltárosa közölte velem, hogy a nyílcsúcs elveszett. Utolsó említése egy, a merseburgi dómról szóló, 1834-ben kiadott könyvben található. Ezidőben a sekrestyében mutogatták a helyi hagyomány szerinti csatahelyen talált nyílhegyet.

¹⁵⁶ Szentgalleni évkönyvek, vö. Györffy 1958. 180. Egyedül Moór Elemér gondolt arra hogy a halottégetés a magyaroknál elterjedt lett volna (l. E. Moór: *Studien zur früh- und urgeschichte des ungarischen Volkes.* *Acta Ethn.* II. 1951. 59—60. Másutt a kitemetkezés szokását hangsúlyozza l. MTA II. Oszt. Közl. 484—485. L. még Fehér Géza és László Gyula válaszáat, ott 486—487.)

kiválóságának elestét említi: „A többiek végül is, amikor látták ezt holtan a földre zuhanni, nagy félelem és síránkozás közben elragadták és visszatértek, a táborba.”¹⁵⁷ Hihetőleg a végtisztességet kívánták neki megadni. A 943-as balszerencsés vállalkozás¹⁵⁸ vagy a győztes csaták halottait is nyilván a szokásoknak megfelelően búcsúztatták. Egyetlen figyelmeztető néprajzi párhuzam lehet Plano Carpini sokat vitatott adata, miszerint a tatároknak két temetőjük van, az egyikbe a szokott módon temetnek, a másikban pedig azok vannak elhantolva, akik Magyarországon haltak meg.¹⁵⁹ Az adatot legtöbben kételkedéssel fogadják.¹⁶⁰ Plano Carpini megfigyelését Guiragos arméniai történetíró feljegyzése megerősítheti: „... a tatárok vagy magukkal vitték a holttestet több napon keresztül, ... vagy elégették ... vagy egy mély gödörbe temették el.”¹⁶¹ A mongoloknál nem lehetett ez másként, mint ahogy Toktoa fiai jártak el, mikor tudták apjukat sem eltemetni, sem magukkal vinni, így a halott levágott fejét vitték magukkal.¹⁶² Régészetünknek az az álláspontja, hogy a honfoglalók halottaikat mindig a téli szállás közelében temették el.¹⁶³ Nagyon kétes, hogy az említett belsőázsiai szokás a magyaroknál is élt volna. Hogy a külhonban elesett bajtársaikat hazahozták volna, ebbe a belsőázsiaiánál lényegesen páradúsabb európai éghajlati viszonyok is beleszólhattak. A holttestek a nagy távolságról való szállítás esetén a bomlás igen előrehaladott fokára kerülhettek, és számításuk még ehhez a hadjáratok tavaszi, nyári időpontját.¹⁶⁴ Nem tudnánk választ adni arra a kérdésre sem, hogyan kellene felkutatni a X. századi sírok közt a messzi földön elhalt és itthon sírba tett katonák temetkezéseit. Jelen módszereinkkel kilátástalan hogy maradványaikat a „bolygatottnak” megfigyelt sírok tömegében keressük. Ha néhány száz vagy ezer főből is állt egy-egy vállalkozás résztvevőinek száma, kisebb embervesztés esetén is a hazahozatal – még a magasabb rangúaké is – nagy terhet rótt volna a társakra. Jóllehet nem mondhatjuk ki a csatában elesett kalandozók sírjairól, valószínűbbnek tartom, hogy a halottaknak a csatahely közelében adták meg a végtisztességet.¹⁶⁵

Időközben úgy tűnt, Franciaországban rábukkantak a kalandozók nyomára.¹⁶⁶ A Troyes város melletti Isle Aumont falucska (Aube département) dombján hosszú években keresztül folytak ásatások. A Mogne és a Hozain folyók összefolyásánál álló kiemelkedésen mintegy 1500 meroving és karoling kori sírt tártak fel, de a temetőben nyugvók számát kb. 3–4000-re lehet becsülni.

¹⁵⁷ vö. Györffy 1958. 188.

¹⁵⁸ A jólérsült Liudprand nem beszél a sereg pusztulásáról, vö. Györffy 1958. 176.

¹⁵⁹ Plano Carpini III. 14. vö. Györffy 1965. 65.

¹⁶⁰ pl. Györffy 1965. 231. 149. j.

¹⁶¹ J. P. Roux: La mort chez les peuples altaïques anciens et médiévaux. Paris, 1963. 144.

¹⁶² Mongolok titkos története, közreadja Ligeti L. Budapest, 196. 165. — Ebben az összefüggésben említi Györffy 1965. 231. 149. j. is.

¹⁶³ Ebben az értelemben válaszolt Dienes István Csalog Zsoltnak 1966-ban a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadására. (Az előadás szövege megjelent: A IX—XI. századi magyarság gazdálkodásának és életformájának kérdéseihez. Agrártört. Szemle, 1967. 228—238.)

¹⁶⁴ A szkíták 3000 km-t 2,5 hónap alatt tettek meg. Ha az egész törzs vonult, az átlagsebesség nem haladhatta meg a napi 10 km-t. /С.С. Чернигов: Загадка Золотого кургана. Москва, 1965. 109. Ezért az adatért Bakay Kornélnak tartozom köszönettel.) Mongol példákból napi 100 km-es teljesítményről tudunk.

¹⁶⁵ Az egyik türk—arab háborúban a türk vezér elesetekor nem annak halálát tartották szerencsétlenségnek, hanem azt, hogy nem tudták őt eltemetni, mivel a holttest az arabok kezén maradt (I. W. Barthold: Histoire des Turcs d'Asie Centrale. Paris, 1945. 15.)

¹⁶⁶ J. Scapula: Habitats successifs sur la butte d'Isle-Aumont (Aube) d'après les fouilles de 1954. Revue archéologique de l'Est et du Centre-Est. VII. 1956. 268—284.

Itt egy 13 m mély kutat is kibontottak, melyből a környéken ismeretlen formájú kengyel, lópatkók, sarkantyúk, lócsontok, emberi arcot ábrázoló bronz csat (XII. t. 4.) kétféjű sasos csüngős ruhadísz (XI. t. 1.)¹⁶⁷ és egy égetett agyag állatszobor (?) kerültek elő. Az ásás során találtak egy szarvas(?) agancsból faragott zsetont, melyet állatábrázolás díszít. (XI. t. 2.) A kút VIII. századi szarkofágokat vágott át¹⁶⁸ közvetlenül fölötte pedig egy vár állt, melynek építését okleveles adatok szerint a XI. század első felében kezdték meg. Az ásás eredményeiről szóló első közleményben a díszítőformák „keleties” jellege miatt J. Scapula egy gondolatként veti fel, hogy e leletek a magyar kalandozások révén jutottak el Champagne-ba.¹⁶⁹ Néhány évvel később ásását ismertette J. Scapula már határozottan a magyarokról beszél, akiket Raoul burgundiai herceg üzött el véglegesen.¹⁷⁰ Rövid időre módomban állt az ásatóval beszélgetni és a tárgyakat megnézni.¹⁷¹ A lópatkók és sarkantyúk előre óvatosságra intettek. Egyetlen tárgyat sem találtam, mely formailag vagy technikai szempontból magyar eredetű lehetne. Az inkrusztált cikáda-fibula (XI. t. 3.) – mint maga az ásató is elismeri – a korai népvándorláskor emléke. A bronz brakteáta vitathatatlanul késő-római tárgy. (XI. t. 5.) Az ember- vagy állatfejet ábrázoló bronz csat (XI. t. 4.) J. Scapulát a kínai tao t'ie-re, egy szörnyre emlékezteti. A formai hasonlóság azonban felületes, és az öntés igen gyenge minősége miatt nem tartom belsőázsiai készítménynek. A kétféjű sasos csüngő felső tagja nyilvánvalóan germán forma, bár É. Salin is újabban magyar kapcsolatokat keres hozzá¹⁷² J. P. Eydoux nyomán.¹⁷³ Az alsó, csüngős rész nem rokon a X–XI. századi Kárpát-medencei csörgőkkel; igen gyenge minőségű öntvény, egy tagból készült, s alján 7 szabálytalan bevágás van. A fentemlített zsetonhoz hasonlóknálunk a XV. század körül jelennek meg. Beszélgetésünk alkalmával (1966 szilvesztere) honfoglaló magyar tárgyakról készített fényképeket mutattam J. Scapulának, ki ezután a „magyar” hipotézisét feladni látszott. Később azonban (1967. február 2.) hozzám intézett levelében kifejtette, hogy a zseton – közelebről meg nem határozható – négy lábúja és a gádorosi lószerszámveret állatábrázolása közt meglepő hasonlatosságot lát. Azt is nyilvánvalónak tartotta, hogy a magyaroknak voltak olyan tárgyai is, melyeket nem raktak a sírba, s ezek hasonlíthatnak az isle aumont-i leletekhez. (sic)

Hasonló típusú leletegyüttesek azóta másutt is bukkantak elő, s ezeket most már mindet a kalandozó magyarok hagyatékának tartják. 1962-ben Troyes egyik terén ásott J. Scapula, s itt római kori telepnyomok és középkori gödrök

¹⁶⁷ A fényképek a troyes-i múzeumban árusított képes levelezőlapok után készültek.

¹⁶⁸ A troyes-i múzeumban látott helyszíni vázlat nem meggyőző pontosságú.

¹⁶⁹ H. P. Eydoux: Résurrection de la Gaule. Les grandes fouilles archéologiques. Paris, 1961. 299–305. — Továbbiakban: Eydoux 1961., Scapula 1956. 284. — Uő.: Isle Aumont. La vie en Champagne, decembre, 1965. 5. Nagyon jól tudjuk hogy Raoul nem véglegesen üzte el a magyarokat Franciaország területéről, hiszen a későbbi években akadálytalanul visszatértek portyáik során. Raoul és a magyarok kérdéses találkozásáról Flodoard szól (Ann. A. 935. MGH SS. III. 385.). Kiderül az is, hogy a burgund herceg még ez egyszer sem üzte el a kalandozókat: harci érintkezés nem volt köztük. Raoul sebesült volt (Ph. Lauer: Robert Ier et Raoul de Bourgogne. Paris, 1910. 44.), és mire összeszedte magát és seregét, a magyarok a Rhône völgyébe, majd Itáliába mentek. Raoul 935 január 14–15-én halt meg (l. Lauer 1910. 78. 4. j.), ezért Flodoard adata minden bizonnyal a 934-es esztendőre vonatkozik.

¹⁷¹ Itt fejezem ki köszönetem M. Louis Malavielle-nek, aki lelkesedésével és érdeklődésével lehetővé tette számomra ezt a találkozást.

¹⁷² É. Salin: La civilisation mérovingienne. IV. Paris, 1959. 178, 181, 195.

¹⁷³ Eydoux 1961. 303.

között, de ezektől függetlenül, „X. századi kengyelt” (7. kép) talált. A kengyel formáját a Tai r'song emlékművön látható példányhoz, a magyarországi avarokéhoz (az irodalmi hivatkozást mellőzi) és az isle-aumont-i „magyar táborban” talált kengyelhez hasonlítja.¹⁷⁴ E franciaországi kengyelek alakjában valóban megfigyelhető távoli hasonlatosság, de a száruk tompaszögű háromszög

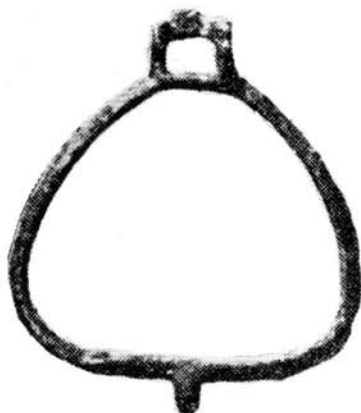

Abb. 7. ábra. Troyes városában (Franciaország) talált kengyel

metszete, a talpnak fényképen nem látható kettős, lyukas kiképzése, valamint a talp közepén látható széles, sima felületű, nem áttört kidudorodás teljességgel ismeretlen a honfoglalás kori kengyeltípusok körében. (Utóbbi magyarázatul a szerző középkori arab-perzsa példára hivatkozik, ahol játék közben a törzs színének megfelelően különböző rókafarkakat akasztottak a kengyelre.) Hasonló kritériumok alapján magyar emlékek határoztak meg bizonytalan (karoling?) korú leleteket is, pusztán a fenti tárgyakkal való közös jegyek figyelembevételével. Így beszélnek magyar telepnyomról Blénod-les-pont-à-Mousson község (Meurthe et Moselle département) határából.¹⁷⁵ P. Fagot az Aisne département-ban előbukkant néhány hasonló leletet szintén a magyar kalandozásokkal magyarázza.¹⁷⁶ Ezek alapján L. Musset – egyébként kitűnő összefoglalásában – már a francia régészet eredményeire hivatkozhat, amikor a magyar kalandozásoknak szentel egy fejezetet.¹⁷⁷ Sajnos tehát az eddigi leletekről mint a kalandozó magyarok régészeti hagyatékáról le kell mondanunk. Az első közlemények ha téves irányúak is, a francia régészetben megindult érdeklődés jelének tekintendők, s így előbb-utóbb valóban bővül régészeti adattal a történettudomány. Vajay Szabolcs hívta fel a figyelmem egy állítólag Bordeaux környéki magyar sírleletre. Dienes Istvántól tudom,¹⁷⁸ hogy Radnóti Aladár 1947-ben a Párizs melletti Saint-Germain-en-Laye múzeumában 3–4 magyar lovas-sír palmettás vereteit látta. – A rendkívül értékes leleteket nem sikerült meg-

¹⁷⁴ J. Scapula: Nouvelles découvertes archéologiques à Troyes. La Vie en Champagne, 10. 1962. octobre, 9.

¹⁷⁵ G. Poirot: Foyers de l'invasion hongroise du Xe s. à Blénod-les-pont-à-Mousson. (Meurthe et Moselle) Revue archéologique de l'Est et du Centre-Est. XII. 1961. 334–338.

¹⁷⁶ Eredményei közöletlenek, a leletről Jean Scapula szóbeli közléséből tudok.

¹⁷⁷ L. Musset: Les invasions. Le second assaut contre l'Empire chrétienne. Paris, 1966. 68.

¹⁷⁸ Szíves tájékoztatásukat e helyen ismét megköszönöm.

találni. (Dienes István 1966 áprilisában járt Saint-Germain-en-Laye-ban, én pedig egy évvel később kutattam a raktárban és a leltárkönyvekben.)

A magyar portyázások egyéb vonatkozásainak kutatásában sokban segítségünkre lehetnek a nyelvészek, művészettörténészek. A francia mesék szörnyalakja, az *ogre* és a magyarok közti kapcsolat régen felvetődött. Mint legutóbb kiderült, Eckhardt Sándor kissé érzelmi alapokon álló elutasító érvelését¹⁷⁹ a kutatás ma még nem tekinti lezártnak.¹⁸⁰ A regensburgi vállkő¹⁸¹ után nemrégiben egy aquilejai falfestmény¹⁸² gazdagította az egykorú ábrázolásokat. Kádár Zoltán elmélyült tanulmányát¹⁸³ folytatva kataszterszerűen össze kellene gyűjteni a X–XI. századi nyugati kentaúr- és lovasábrázolásokat, melyek közül a hadjáratok jól ismert útvonalai¹⁸⁴ alapján kiválaszthatnók azon képi megfogalmazásokat, melyek egy-egy magyar átvonulás hatása alatt születtek. Ezen az alapon talán valamelyik aquitániai kaland ihletésének tekinthetjük a híres Chauvigny-i (Vienne département) román templom reflex-íjjal felszerelt kentaúráját. (8. kép.)

Abb. 8. ábra. Nyilazó (magyar?) ábrázolása a Chauvigny-i (Franciaország) Notre Dame templom keleti apszisán

¹⁷⁹ Eckhardt S.: Az emberevő magyar meséje. MNy. XXIII. 1927. 246–258., uő: De Sicambria à Sans-souci. Paris, 1943. 53–70.

¹⁸⁰ Bajomi Lázár E.: Franc és ogre. Élet és irodalom, IX. 1967. 42. sz.

¹⁸¹ László Gy.: Egy regensburgi vállkő. Folia Arch. I–II. 1939. 209–215.

¹⁸² L. Gerevich: The Horseman of Aquileia. Acta Arch. Hung. 17. 1965. 395–410.

¹⁸³ Z. Kádár: L'influence des peuples cavaliers nomades sur la formation des représentations médiévales de centaures. Acta Arch. Hung. 2. 1952. 307–318.

¹⁸⁴ L. 154. j.

Érdeemes lenne behatóbban foglalkozni a franciák Attila-gondolatkörével is. Magam hallottam, hogy húsz éve Limoges környékén és Dél-Provence-ban kis gyerekeket a hunokkal riogattak.¹⁸⁵ Adatközlőim esetében viszonylag kicsiny a lehetősége, hogy értesítéseiket ne a szájhagyomány útján kapták volna. Tágabb értelemben véve, a koraközépkori rettegés emléke erősen élt azokon a vidékeken is, amerre soha nem jártak hunok. Ha mindehhez hozzátesszük Alföldi András kitűnő tanulmányát, mely szerint maga a catalaunumi csata is csak a krónikás képzelet szülötte,¹⁸⁶ valamint azt a tényt, hogy az egykorú évkönyvek is sokszor hun-nak hívták a magyarokat,¹⁸⁷ hihetően hangzik, hogy a franciák Attila-hagyományához az országuk nagyobb felét bekalandozó magyarok emléke csapódhatott.¹⁸⁸

1968 január

Bálint Csanád

МОГИЛЫ ИЗ ЭПОХИ ЗАВОЕВАНИЯ РОДИНЫ НА ХОЛМЕ „ЕТХАЛОМ” БЛИЗ СЕГЕДА

Холм Етхалом находится в три километра к северу от Сегеда. На холме по поводу земельных работ в 1879-ом году нашли приблизительно 100 могил, из которых смогли зарегистрировать данные сорока двух могил. Среди них наблюдали пять могил, произшедших из эпохи завоевания родины, позже в 1950-ом году открыли ещё 12 венгерских могил.

Следующие точки зрения способствуют установлению эпохи открытых могил. 1. В материи находки отсутствует волосное кольцо с наконечником „S”, появившийся приблизительно в 960-ом 970-ом годах в Карпатском Бассейне. 2. Сergyа 18-ой могилы представляет собой в Венгрии редкий тип. Ставят ее употребление на вторую половину 10-ого века.

3. Стремянный тип нашедший в 4-ой могиле, появился в последнюю треть 10-ого века. Остальные стремянные формы можно поставить на третий период. 4. В 9-ой могиле монета ранней чеканки 1-ого Беренгара (888—924). После проверки данных источников мы предположили, что мертвый имел доступ к монете в связи с миром заключенном с Беренгаром в 905-ом году. Ее владельцем был пожилой мужчина, который, значит, смог принимать участие в каком-нибудь итальянском походе больше десятилетий раньше. Таким образом эта точка зрения тоже делает ссылку на середину 10-ого века.

Открыли кладбища подобного характера в Дорожме, в несколько ста метров вдали от холма. На том же месте нашли и меч с рукоятю сабли, которую наверно носил один член, служивший военным, рода Дорожма. На основе вышеуказанных мы предположили, что на Етхалме в 950-ом—970-ом годах одна низкосортная, „бедная свободная” семья рода Дорожма выбирала себе место для погребения.

В связи с Беренгарской монетой мы обозрели наши денежные находки из 10-ого века. Эти монеты — за немногочисленным исключением — являются пробуравливанными, значит, употреблялись с ними накладкой. Этот вывод подтверждается и их положением в могиле. Арабские „дирхемы” (их 56, 2. картина) впали к Венграм в связи с арабской торговлей, идущей на северовосточной части страны. Византические „солидусы” (их 14, 3. картина) скопляются на восточной части страны, как и византические кресты. „Солидусы” и кресты почти без исключения нашлись простонародных кладбищех. Венгры велье немного походов

¹⁸⁵ Attila mondai alakjával Eckhardt Sándor foglalkozott: Attila a mondában. Attila és hunjai, szerk. Németh Gy. Budapest, 1940. 143—216. Itt kell megemlíteni Bogyay Tamás értékes tanulmányát: L'homme de l'Occident en face des incursions hongroises. Estratto „de Miscellanea di studi dedicati a Emerico Várady”. Modena, 1966.

¹⁸⁶ A. Alföldi: Les champs catalauniques. Revue des Études Hongroises, VI. 1. janvier-mars, 1928.

¹⁸⁷ Moravcsik Gy.: Byzantinoturcica. Berlin, 1958. I. 64—65., Györffy Gy.: Nonfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. Ethn. 1965. 415. 10. j.

¹⁸⁸ A nyugati Attila-hagyomány áttekintéséből (l. 185. j.) szembevetendő, hogy a mondatok a X—XI. században bővül ki erőteljesen és terjed el szélesebb területen. — Köszönettel tartozom Dr. Dienes Istvánnak, aki gondos és részletes lektori véleményében dolgozatom hibáira és pontatlanságaira rámutatott.

против Византии, поэтому наличие византийских монет можно связывать с церковной деятельностью обращения в христианство, бывшей по источникам в этой области сильной.

Западные летописи подробно перечисляют, какое количество сокровищ отнесли Венгры во время их походов. Но в венгерских могилах из 10-ого века не нашли ни одного предмета произшедшего от Запада. Можно сделать вывод, что при делеге добычи их растопили. Единственной предметной памятью являются монеты производящие от Западной Европы (их 172, 4. картина), 80 процентов которых представляет собой итальянскую чеканку. (Венгры чаще были в Германии, во Франции). Итальянские монеты почти без исключением являются монетами 1-ого Беренгара и Уго Прованского. Часто встречаются в одной могильной находке, значит, значительная часть монет 1-ого Беренгара была в ходу до 940-ых лет, до господства Уго Прованского. Лиудпранд замечает, что Венгры между 942-ым и 947-им годами получали в Италии по десять мер серебрянных монет во выкуп. Мы того мнения, что Венгры имели доступ к монетам итальянской чеканки в связи с этими двумя платами налога. Известно, что налогу 947-ого года получил Такшонь, князь Венгров, ведущий поход. По нашем наблюдением карта наличий западных монет приблизительно соответствует владениям княжеской семьи.

Некоторые марксистские историки (Мольнар, Ледерер, Элэкш) причину набегов объясняют переломом первобытного общества: в связи с этим них принимал бы участие слой бедных свободных, вытеснявшийся из пастбичной области. Наши замечания: 1. Нехватка пастбичной области не могла быть решительной: дальнейшими завоеваниями могли бы овладеть новыми землями, для этого у них бесспорно были достаточные военные силы. — 2. В противоположность этому предположению могилами с монетами являлись не ожидаемые бедные к людям высшего ранга, служившим военными. 3. Набеги в самом себе не вытекали из перелома пастушеевского общества. Можно подтверждать многочисленными примерами, что все кочевые народы облагали налогом соседние племена. Это было постоянным дополнением их экономической жизни, и им руководили всегда профессиональные военные. Предполагаем, что венгерскими набегами руководили военный слой под контролем княжеской семьи.

Французкие археологи того мнения, что во Франции, при раскопках около города Труеэ открыли археологический след набегов. После личной проверки предметов мы того мнения, что они не имеют связи с Венграми. Стоит продолжать поиски, ведь известны изображения в Италии и Германии, создавшиеся памятьми этих походов. Несколько исследователей в обрше чудовища французких сказок („огре”) видит память Венгров („onogur”, „hungarus”, „венгер”). До сих пор общераспространенное и предание Аттилы. Большая часть современных источников назвала Венгров Гунными. Средневековые французкие предания жили не только в областях, разрушенных Аттилой. Мы думаем на то, что с преданием об Аттиле французов могла связываться более новая память Венгров, обходивших большую часть их страны.

Чанад Балинт